

ARABOK.

Irta GOLDZIHÉR IGNÁCZ.

I. AZ ARAB POGÁNYSÁG IRODALMA.

Az arab irodalom három szempontból tarthat igényt arra, hogy néki a világirodalomban előkelő jelentőséget tulajdonítsunk.

Először: mert benne nyilvánul tízenhárom század óta a *muhammedán* emberiség vallásos élete és tudományos kulturája;

másodsor: mert azon jelentőségnél fogva, melylyel az arab nyelv a muhammedán műveltség fejlődésében bír, az *iszlámot valló népek nemzeti irodalmának* alakulására is elsőrendű befolyása volt;

harmadszor: azon nagy hatás miatt, melyet a középkorban az arab tudományos irodalom *Európában* is a gondolkodás és tudás fejlődésére tett.

Valamint a közép- és újabbkori latin irodalmat nemcsak oly népek teremtik, melyeknek nemzeti nyelvük a latinnal áll kapcsolatban: éppen úgy az arab irodalom alkotásában sem csupán az *arab* nemzetnek van része. Sőt az arab irodalom azon rétegei, melyek a világirodalomra érdekléssel bírnak és vele kapcsolatban állanak, nagyrészt nem is arab ajkú társadalmakban eredtek. Részbe van bennök az egész muhammedán világnak teljes kiterjedésében, Spanyolországtól Középpáziáig, Törökországtól a Szahara széléig, a Nilus partjaitól a Himalaya talpáig.

A muhammedánság egész területén az arab nyelv alkotja a soknyelvű hívők szellemi kapcsát; rajta nyilatkozik a vallásos és a tudományos kutatás. A mit tehát nagyjában *arab irodalomnak* nevezünk, nem tekinthető *nemzeti irodalomnak*: a *muhammedán népek irodalma* az. Részük van benne nemcsak a tősgyökeres arab társadalmaknak, meg azon országoknak, melyeknek régi anyanyelvét a muhammedán hódítás folytán az arab nyelv kiszorította (Syria, Egyptom, a maghrebi tartományok, azaz északnyugati Afrika és annak idején Spanyolország); hanem előkelő

helye van felvirágoztatásában a perzsa, török, ind és egyéb muhamedán vallású nemzeti egyéniségeknek is.

De másrészt könnyen érthető, hogy az arab nyelvnek ez *egyemeles* szerepe csak azon időtől kezdődik, midőn az iszlám alapján fejlődött szellemi élet a khalifai birodalom egész nagy területén megerősödik; tehát körülbelül a VIII. század közepétől. A mi arab irodalom e korszakot megelőző időből fenmaradt, az *arab nemzet* szellemi életének terméke.

Mielőtt tehát az iszlám arab irodalmára áttérhetnénk, a sajátképpen arabok *nemzeti irodalmáról* kell szólnunk; szólnunk kell első sorban azon irodalmi hagyományról, mely az iszlámot megelőző *arab pogányság* idejéből maradt reánk, azon korszakból, melyet maguk az arabok, szemben az iszlám utáni korszakkal, e névvel jellemeznek: *al-dsáhilijja* azaz a *barbárság, vadság* korszaka.

S e részben az arabságnak művelődés tekintetében egymástól lényegesen eltérő két csoportját kell megkülönböztetnünk.

Ott vannak egyrészt a *Délarábiát* (Jemen), vagy mint rendszeren nevezni szokták *Boldog Arábiát* (Arabia felix) lakó nemzetek, melyek közül az ókorban leginkább a sabæusok (közülök került ki Sába királynője) és minæusok jutottak hatalomra. Történelmi életükről, műveltségük magas fokáról, közgazdasági viszonyaik kedvező állásáról, kiterjedt kereskedelmi összeköttetéseikről észak felé és az országukat délről határoló tengeren túl egészen Indiáig, a klasszikus írókon kívül azon, most már a 3000-et meghaladó feliratok adnak részletes hírt, melyeket a francia ARNAUD TAMÁS első felfedezései óta (1843) HALÉVY és GLASER hoztak Európába ez országból. Délarábiában a városi élet virágzott; kifejlődött kereskedelmük jó módot biztosított az ország lakóinak; sokoldalú érintkezésük széles látókört nyitott nekik és magas fokra emelte műveltségüket. Az írás mestersége, a mint sűrűen található felirataikból látjuk, a Kr. e. 1500 körül már teljesen ki volt náluk fejlődve. Bár e feliraton kívül egyéb irodalmi emlékek nem maradt ránk, történetüknek e fennmaradt okmányai is elég világosan mutatják, hogy írástudóik a nyelvet elég finom és biztos módon, a stylus nem csekély fejlettségével használták a nép történelmi emlékeinek megörökítésére. A hajdani területükön talált épületek meg arról is tanúskodnak, hogy külső életfeltételeik nem nélkülözték a kényelmet, sőt a fényűzést sem.

Tőlük határozottan különböznek az országuktól *északra lakó arabok*. Nyelvük ugyanazon ágról szakadt, mint a sabæus és minæus feliratok nyelve; de azért nem azonos vele. Mindegyikük külön nyelvjárási egyéniséget mutat. Az északi arabok óriási területén, mely már az ókorban egészen Szíriáig terjedt, ugyan nem hiányzott teljesen a városi élet. A kereskedelmi érdekek már az ókorban is egyes városi központokat

fejlesztenek, melyek egyúttal a vallásos kultusznak is főhelyeivé válnak. Ilyen hely volt ősidők óta az iszlámban oly nagy jelentőségre hivatott *Mekka*.

A terület északibb részein idegen befolyás alatt magasabb fokú műveltség is meghonosodik. Délarábiából kivándorolt törzsek magasabb színvonalra emelik *Iathrippát* (Jathreb), a későbbi *Medinát*. Perzsa befolyás érvényesül a Mezopotámiában megtelepedett arab lakosság közt.

De nem azok alkották az arabság zömét az iszlám előtti időkben. Ennek igazi képviselőit nem a városokban és falvakban lakó kereskedő és földműves nép között találjuk, hanem a határtalan arab sivatagban sátrak alatt tanyázó *beduin* törzsekben, kiknek nemesség dolgában a megtelepedett arabok is szívesen elismerték elsőbbségüket. Az arab nép nemzeti jellemvonásai ezekben nyilvánultak leghatározottabban és legigazabban, az idegen befolyásoktól teljesen érintetlen fokon. Ezekkel van dolgunk, midőn a *dsáhilíja* szellemi életéről szólnunk. Közöttük lépnek elő a nemzet költői, kiket még évszázadokkal később is mintául tekintett mindenki, ki a khalifák fényűző udvarán arab nyelven szólaltatta meg múzsáját és arab dal kíséretében pengette lantját.

Teljes szellemi életük a költészetben tükrözik. Ennek legrégebbi fenmaradt emlékei legfeljebb a Kr. u. VI. századig nyúlnak vissza, azaz az iszlámot csak egy évszázaddal előzik meg. (Az ez időből fenmaradt költemények a versmértéket már teljes fejlettségében és a verselés technikáját is a tökéletesség oly fokán mutatják fel, melyet az arab műköltészet később sem haladott túl. Ha tekintetbe vesszük, hogy a sivatag költői és költészetükön épülő hallgatóik az írás mesterségét csak elvéve ismerték és hogy ennél fogva a költemények megőrzése azon törzsen belül, a melyhez a költő tartozott, a szájhagyományra volt bízva: nagyon könnyen megérthetjük azt a tényt, hogy sok évszázad költői remekei feledésnek indultak és hogy az iszlám tudományos életével megindult philologiai gyűjtő munkának nem kínálkozott régibb anyag a VI. századból való azon költeményeknél, melyeket azontúl mindmáig az arab poezis utólérhetetlen remekeinek szoktak tekinteni. De mindamellett sikerült a tudományos kutatásnak, hogy a régiségből szórványosan fenmaradt hagyományokból a kifejlődött műköltészet előzményeinek, úgymint fejlődése menetének általános képét megalkossa.

Az arabok legősiebb előadási műformája a fegyelmezett metrikától még teljesen független *próza* *rimelés*, azon előadási forma, melyet régi idők óta *szads'*-nak neveztek: emelkedettebb hangú beszéd, melyben a kezdetleges rhythmus által lazán megkötött rövid szakoknak egy közös végrim kölcsönöz formai egységet. Ezen arab műformában, melyet későbbi időben is a magasabb műprózában, különösen pedig a *makámában*

használnak, jelentek meg az arab költészet legősibb kezdetei. Legrégibb alkalmazásának köre a kuruzslás. A kuruzslók (káhin) ily rímes prózában adták elő bűvös mondásaikat. Tőlök alig különbözött az arabok őskorában a költő, kinek már neve is, *sá'ir*, azaz: a tudó, javas, azt mutatja, hogy mondásainak, mint aféle orákulumoknak, varázserőt tulajdonítottak. A költő mondásában magasabb isteni hatások nyilvánulnak; szájából áldás és átok hárul azokra, kik felé mondásai irányulnak.

A mennyire az arab régiség tényeit a zavaros módon reánk maradt hagyományból * kihüvelyezhetjük, ily rímes mondásokban jelentkezett az arab költészet legősibb alkalmazása.

E költői forma használata az arab törzsek nemzeti hagyományának különösen két körére terjedt. Az egyik a törzsek *harcias viszonyaival* és e harcok alkalmával érvényesülő ősi szokásaikkal áll kapcsolatban; a másik a nomádoknál nagyon kifejlődött halottas kultusszal függ össze: amaz a nemzetnek belső politikai alkotmányából, emez a primitív vallásos életből nőtt ki.

1. Az arab költészet legősiebb fajainak egyike ugyanis a *hidsá*, azaz: a káromkodó mondás, ráolvasás.

Az arab törzseknek egymás közt szüntelen folyó versengésében és viaskodásában nagy szerepe van a törzsek költőinek. Nemcsak karddal és dárdával harcolnak, nem csupán nyilat szórnak az ellenfél soraira, hanem az istenségtől sugalmazott ember (ilyennek nézték a költőt) szavának erejét és ennek biztos foganatját használják az ellenség ártalmára, saját feleik támogatására. A költők a harcban mindkét félen azzal vettek részt, hogy becsmérő, átkozó mondásokat szórtak az ellenség fejére. «*Káfia*», azaz a «koponyát szétzúzó», e névvel nevezte az arab ember, ily mondások hatásának feltételezésével, a *sá'ir* orákulumát. Későbbi időkben e műszót félreértették és a *rím* jelölésére foglalták le.

Ily mondások a törzset, a melyet illettek, a sivatag lakói szemében gúny és megvetés tárgyává tették. A hősök viadalait, fegyveres mérkőzésüket, a költők ócsárló költeményei előzték és kísérték; a békekötést okvetlen az ily költemények beszüntetése követte. Őseredetükben a gúnyoló és becsmérő versek valóságos átkos varázsmondások voltak és az arabok azon hitében gyökereztek, mely szerint a költőt magasabb, természetfölötti hatalmak sugallatával megadómanózkodott embernek tartották, a kinek szava varázserővel bir. Az arab költészet ősi fajai a kuruzslásból fejlődtek; ugyanaz a történetük, a mi az *επαοιδή*-é és a *carmen*-é. Ezért találjuk bennük ugyanazt a műalakit is alkalmazva, a

* V. ö. *A fogány arabok költészetének hagyománya*, Budapest, Akadémia, 1893.

melyet a kuruzslók (káhin) alkalmaztak ráolvasásaikban, a *szads'* formáját.*

Az arab néphit elgyengülésével a költő elveszti e jellegét; a kuruzslóból szóművész lesz. A primitív versmondásban alkalmazott műfaj is tovább fejlődik. A pusztán rímes *szads'*-ból a versmértéktől megkötött rímes beszéd lesz. Mindenféle átmeneti fokokon keresztül e fejlődés a *redsez*=versnél állapodik meg, a mértékes verselés legeredetibb formájánál:

— — — — | — — — — | — — — —

A verssorokon közös végrim vonul végig. Ez a régi *redsez*-vers alakzata. Alkalmazása eredetileg ugyanazon körben mozog, mint a régi *szads'*-mondásoké.

2. A *hidsá* mellett a pogány arabok ősi költészetében a legfontosabb helyet a *gyászdal* (marthija) foglalja el. Kezdetei az arabok halottas kultuszában gyökereznek. A halottat a túlélők részéről, mintegy vallásos kötelesség, illetve meg a sirató ének, a gyászdal; ugyanaz, a mi a rómaiaknál a *neniae*. Ilyen nélkül sírba szállni, a legnagyobb gyalázat, mely embert érhet. A régi rómaiaknál a halottas siratás megtagadása a legnehezebb büntető ítéletek következménye volt. Az araboknál e végtisztelettel való megfosztás nem öltött ugyan jogi alakot. De a *köztudat* a becsületességgel kapcsolta össze a rigmusos bucsuztatás elmaradását. Becsületes embernél a halottas szertartás elengedhetetlen alkotó része volt a halott jajgató bucsuztatása. A temetés előtt a fehér szövetbe göngyöltetett hulla köré gyülekeztek és gyászoló kiáltásokkal ünnepelték érdemeit, siratták elköltözését. Rendszeren a nők hivatása volt a jajkiáltás hangoztatása.

Már a pogányság régiebb korszakában ez ősi szokásból a sirató asszonyok intézménye fejlődött ki; mint a hébereknél a *mekónenóth*, a rómaiaknál a *praeeficae* asszonyok. A gyászdal hangoztatása mesterséggé vált.

E sirató mondások is régi időben a *szads'*-alakban jelennek meg és ily egyszerű formájukban a *nijáha* (jajveszéklés) nevét viselik; az irodalomban is fenmaradt még a gyászének ez ősalakját őrző számos emlék. Később a költészetnek e legrégebb nyilvánulásai is az arab költészet egyéb fajainak fejlődési útját futják be: a *redsez*-formán át a kifejlődött metrika változatos alakzatait öltik és a műköltészet körében foglalnak helyet. Csak e fejlődött alakjában nevezik tulajdonképen *marthijá*-nak.**

* E dolgokról bővebben szoltam *Abhandlungen zur arabischen Philologie* cz. munkám I. kötetében (Leiden, 1896).

** A falusi arabok között még mai napig is fenmaradtak a régi *nijáha* alakjai. Ezekről most érdekes közléseket találhatni Dalman munkájában: *Palaestinischer Dīwan* (Lipscse 1901) 316—334. l.

A hagyomány hézagossága és megbízhatlansága miatt nem kísérhetjük vizsgálódó figyelemmel az a fejlődési menetet, melyet a primitív redsez-vers megtett, míg belőle az a fejlődött műköltészet alakult, melyel az arab költészeti *irodalom* kezdetén, már a VI. század körül találkozunk.

Forma tekintetében a versmértékek változatos rendszere, melyet e tudomány arab művelői tizenhat típusra vezetnek vissza, nyilvánul már e műköltészet kezdeteiben is. A költemények nagyszámú distichonokból állnak, melyeknek mindegyike magában véve önálló jelentőséggel bír és melyek stróficus egységekké nem csoportosulnak.

Az ősi versrendszerből csakis azt a sajátosságot tartották meg, hogy a verspárokon közös végrím vonul végig; a kezdő sorban a distichon két fele is rímel egymással, míg a következő sorokban már csak a distichonok második felei vannak a közös végrímnak alávetve. 40—100 ily alakban egymásután következő distichonból alakul az arab műköltemény: a *kaszida*.

3. Tartalom tekintetében sem szorítkozik a kaszida azon körre, melyre az arab sá'írok ősi szads'-mondásai terjedtek. A régi sá'ír örököse az emberi élet legváltozatosabb vonatkozásait vonja bele kaszidáinak keretébe.

Már a reánk maradt legrégebb kaszidák is bizonyos állandó schémát mutatnak fel, melynek szemmeltartása az arab műköltészet sarkalatos feltétele.

Minden szabályszerű kaszida, bármilyen legyen is a költemény sajátos czélzata, szerelmi sóhajtáson kezdődik. A költő rendszerint való vagy képzelt szeretőjének magasztalásán, elválása fölött érzett fájdalomának kifejezésén kezdi költeményét. Ez exordiumot *naszib* (leírás)-nak nevezik. Az arab ókornak egy híres költője, az Azd törzsből való *Sanfara*, egy nagy költeményét, melyben vad hőstetteivel, rabló kalandjaival dicsekedik, lágy szerelmi hangokkal vezeti be:

«Nemde Umm Amr arra tökélt el magát,
hogy tovaálljon; eltávozott és nem bucsúzott el barátaitól;

«Hirtelen lepott meg bennünket szándékával; bár elég soká tevéink nyakai mellett táborozott (övével);

«Szemem előtt élt éjjel-nappal; de most véget vetett a dolognak, elfordult, elillant;

«Jaj a lelkemnek,* Umeimá (a kis Umm)-ért, beh sokat gyönyörködtem benne; s most elpusztult az élet gyönyörűsége!

«De bámultam, bármikor elhaladt előttem, nem engedvén fátyolát lehullani és nem tekintvén se jobbra se balra;

«Földnek mereszti szemét, mintha valami elveszett dolgot keresne; egyenesen

* Az eredetiben: *májamnak*; a májat mondják az érzések székhelyének; erre a bibliában is van elég példa.

maga elé néz, s ha megszólít, szégyenkezve elpirul;

«Fukar alvás után kora hajnalkor kél, hogy reggelre eledelt vigyen a szomszéd-asszonyoknak, midőn nem igen várhatnak másfelől;

«Lakóhelye távol áll az ócsárlástól, midőn biz' elég asszony sátrát könnyen éri a gáncsoló szó;

«Umeima! az ő hire nem höz szégyent hitvestársára; ha asszonyokra kerül a szó, mocsoktalan és tiszta az ő hire;

«Ha este hazatér (hitvestársa), ott találja

szeme fényét; boldog, nem kérdezi, hol töltötte idejét?

«Magas termetű, karcsú, arányos alkotású; azt mondhatnád, hogy tündér, ha ugyan lehetne tündér-ember;

«S midőn esthosszat egymás mellett ülünk, olyan volt körülünk sátrunk tája, mintha az éjjeli harmatra bázsilikom volna szórva,

«Finom bázsilikom Halja völgyéből, virágzó, illatot lehelő, nem olyan, mely a sivatag fővényében elfonnyad».

Itt aztán minden közvetés nélkül átcsap a sivatagban végrehajtott rablójáratának és vad harcainak leírására:

«Mily gyakran indítottam útnak hős legényeimet, (a napsugarak perzselésétől) vörös ijaikkal;

«A ki portyázik, hol zsákmányt hoz, hol az ellenség gúnyját vonja magára stb.»

A naszib-nak leggyakoribb formái közé tartozik, hogy a költő apróra felsorolja a helyeket, melyeken kedvesével valaha időzött; a hol azelőtt vígan voltak együtt, most pusztuló nyomok és heverő törmelék emlékeztetik csak a hajdani tartózkodás örömeire. A leghíresebb kaszidák ily bevezetésből indulnak.

Igy p. o. Zuheir b. Abi Szulma egy híres kaszidát szentelt a Murra törzs két bőkezű sejkhje dicsőítésének, kik a Dzubján és Absz törzsek sok évtizeden át folyó vérboszúharcának azzal vetettek véget, hogy saját vagyonukból szolgáltatták a vérváltság fejében járó összes tevéket, a mi által aztán vége szakadt a sok ideig húzódnó vérontásnak. E kaszidát a következőképen kezdi:

«Valjon Umm Afa sátraiból valók-e a fekete homoknyomok, melyek (ha kérdezik) nem felelnek, Haumána, al-Mut-hallam és al-Darráds kavicsos síkságain?

«És a hol lakóhelye volt régiben Al-rakmatain táján, most olyan mint a színes karczolás nyoma a kar belső izületein;

«Nagyszemű bölények és gémek váltokozva járnak ott ide-oda és kölykeik minduntalan felemelkednek nyugvóhelyeikről.

«Húsz év leforgása után megállapodtam e helyen; csak nagy bajjal ismertem rá a lakóhelyre sok találgatás után;

«Lábasttartó fekete kövek rendre hevertek, ott voltak még az árkok el nem pusztult nyomai, mintha kútgödörök készülnének ott;

«Midőn ráismertem a régi tanyára, azt mondtam «Jó reggelt, ó régi lakás, légy üdvöz!»

Ily bevezetés után aztán részletes leírása (innen a *naszib* elnevezés) szokott következni a nő bájainak, kiről az elpusztult tanya megpillantá-

sánál a költő megemlékezett; e leírások némileg túlzó hasonmásai a bibliai Énekek Énekéből ismert rajzoknak, a szeretett nő külsejének legrészletesebb magasztalásával.

A társak azonban nem engedik, hogy a költő szerelmi búval, a multak emlékével gyötörje magát. Vigasztalódást ajánlanak neki a lelket felvidító jó régi bor fölött, a melynek színét és egyéb tulajdonságait ez alkalommal körülményesen írja le. Meg arra bírják barátai, hogy gyorslábú tevéjére pattanjon és tova induljon a sivatagban. E buzdítás aztán alkalmat ad a költőnek, hogy egyrészt tevéjét írja le részletesen minden legaprólékosabb sajátásaival; másrészt, hogy a sivatag rémségeiről adjon képet. Zivatar éri. Ez megint alkalom egy nagy kitérésre, melyben az állatok menekülését, minden kezük ügyébe kerülő oduba bujását rajzolja a költő a képzelhető legrealisticusabb és a legkisebb részletekre kiterjedő színezéssel. Vadászatra is akad alkalom hosszas vándorlásai alatt és ez megint új epizódot szolgáltat a költőnek. Leírásainak egyik kedvelt tárgya ez alkalommal a féltékenységről híres vadszamár, mely szigorú fegyelmet tart családjában és egyre mardossa a nőstényeket, ha az egyenes útról eltérni talál. Ép oly kedvelt kitérést nyújt a strucz, a madárvilág tevéjének leírása.

Vándorlása mindezen körülményeinek részletezése után a költő végül elérkezik vándorlása céljához, a nagy jóltevőhöz, kit dicsőíteni készül. A kaszida végén magasztalja nemes őseit, hőstetteit, bőkezűségét és mindazon kiváló tulajdonait és erényeit, melyek az arab gentleman jellemet teszik. Így jut el a költő szeretőjének siratásából kiinduló kaszida, mindenféle sivatagi jelenetek részletezésén át, a költemény tulajdonkép-peni tárgyához.

Ily epizódokból, melyek egyenkint külön kis önálló rajzoknak válnak be, alakul a szabályszerű *kaszida*, azaz, — a mint most e műszó jelentését is megérthetjük — a *cél-költemény*, így nevezve azon saját-ságáért, hogy a költő az apró rajzokon át bizonyos cél felé törekszik, melyhez sok kitérés után a hosszú költemény végén elérkezik. Az arab műköltemény e schematikus alkatát a magyar olvasó azon két kaszidán szemlélheti, melynek magyar fordítását 1866-ban Jónás János a Nyelv-tudományi Közlemények VII. kötetében mutatta be. E próbák révén meggyőződést szerezhet egyttal a régi arab költészet két kimagasló saját-ságáról.

Először is *realisticus* jelleméről, mely minden lépten-nyomon cserben hagyja az embert, ha egy megszokott előítéletnek engedve, minden-nemű keleti költészettől dagályos túlzásokat, a képzelődés mértéktelen ültengését várja.

Az arab költészet, a mennyiben a külső tárgyak vagy a költőtől

szemlélt természeti jelenetek leírásával foglalkozik, a részletek *természethű* festésében mutatja teljes erejét. A költő nem *ábrándozik*, hanem *szemlél*.

Aztán, másodszor, a régi arab költő nem is *elmélkedik*. Nem tartozik a «Napkelet bölcsei» közé, kitől az élettapasztalat leszűrődött eredményeinek előadását várhatnók. A dolgokat nem általános és magas gondolatok szempontjából itéli meg, hanem mindig csak a maga és — a mi az arab társadalmi felfogás szerint ettől nem különbözik — törzsének szempontjából. Az arab költő mindig *actualis* és *subjectiv*, akár magasztal, akár ócsárol. Mindent a törzsi életre való vonatkozásai szerint érez és csakis azon czéllal adja elő, hogy törzsének javát és dicsőségét szolgálja.

A kaszidák egy nagy részének éppen ez a *czélja*, ez adja meg a költőnek a szenvedély hangját, mely mindent áthat, a mit a sivatag társadalmi viszonyai köréből költészetének tárgyául választ. Magasztalja azokat, kik barátságos viszonyban állnak törzséhez, gúnyolja és ócsárolja a törzs ellenségeit és vetélytársait. S ezért azon változatosság mellett, melyet, mint épen láthattuk, a kaszida keretében kifejt, nagy előszere-ttel műveli a törzsi élettel kapcsolatos régi motivumokat.

A régi kuruzsló-sá'ir hidsá-mondásai *gúnyoló kaszidákká* fejlődnek, melyek egyenes leszármazói az ősi hidsának. Most a kaszida schémájába illeszkedve, naszibon kezdődnek, végigjárják a változatos epizódokat, míg *czéljukhoz*, a tulajdonképeni hidsá-czélhoz elérkeznek. Kiemelkednek a közönséges költemények sorából; még átérzik rajtuk az ősi hidsá jelentősége és hivatása. Most is kisérői a törzsek fegyveres harcának és arra vannak szánva, hogy az ellenség hírnevének megártsanak a sivatag társadalmában, a hol a gúnyversek szájról-szájra szállanak.

«Jól tudják — így szól egyik költőjük, Muzarrid — régi idők óta, hogy én, ha komoly háború készül, szókkal harczolok és nyilakkal lövöldözöm;

«Megemeleget mindenki, kit örökké megmaradó versekkel támadok, melyeket a vándorlók énekelnek mindenfelé és melyek szavára vágatnak a háts állatok;

«Versekkel, melyek feledésnek nem in-

dulnak soha és melyeknek szavalóival mindenfelé találkozunk;

«Valahányszor újra ismétlik azokat, gyarapodik dicsőségük, bármikor dallal próbálkozik a buzgó ajak;

«És a kire *káfiját* szórok, azon meglát-szik, valamint a fekete folt a fehér arcot elcsufítja:

«Nincsen, ki ily foltot lemoshatna».

A gúnyverssel a kaszida rendszerén kívül önállóan is találkozunk. A törzs leghiresebb költői művelik e fajt, népük dicsőségére. A gúnyt rendszeren az ellenséges törzs származásából, hagyományainak egyes aggályos pontjaiból merítik.

Többnyire genealogiai szempontok uralkodnak rajta. A törzs ős-

anyáinak erényességét gyanúsítják, vagy megtagadják tőle az arab erényekben való részvételt.

A törzs ősanái között rabszolganőt mutatnak ki; ez elegendő arra, hogy a törzs becsületére és nemességére gáncsot vessenek; vagy kitalálják, hogy valamelyik őse a vendégszeretet gyakorlásában, a vérboszú teljesítésében nem felelt meg az arab ideálnak. Ily motívumok töltik ki az arabok költészetének azt a részét, mely a *hidsá* nevén ismeretes és mely — mint még látni fogjuk — a pogány korszakból beöröklődött az iszlám idejébe is.

Az arabok legősibb költészetének másik faja, a halottat sirató jajkiáltás is magára ölti a kaszida alakját és valóságos műkülteményül jelenik meg. Ilyen alakjában már nem a halottas *szertartásnak* van szánva, hanem ettől teljesen függetlenül az érdemes férfi vagy nő emlékét örökíti meg.

Azonban nevezetes, hogy még e kiművelt kaszida alakjában is fenttartotta a régi sirató mondások némely jellemző formai sajátosságát, melyet csakis a kaszida e fajában találhatunk.*

A költő ilyenkor saját gyászos érzései kifejezésén kívül leginkább a halott jó tulajdonságait dicsőíti, miye volt ő törzsének, népének. Hősieségén kívül leginkább vendégszeretetét szokták magasztalni és ez erény túlságos kiemelését csakis úgy méltathatjuk, ha a sívatag nyomorult életviszonyait tartjuk szem előtt. Ha a siratott halott nem természetes módon múlt ki, hanem erőszakos gyilkolás okozta halálát, a gyászda, kegyetlen szenvedélyvel serkenti a hozzátartozókat, hogy a vérboszú szent kötelességének minél előbb eleget tegyenek; szól a gyaláztatról melyet e kötelesség elmulasztása vagy elhalasztása, a gyilkos törzsével való megalkuvás reájuk hozna.

A költészet e nemének gyakorlata a régiség szokásaiból fenttartotta azon jellemző jelenséget, hogy leginkább *költönők* foglalkoznak vele. Beirutban az ottani jezsuiták nyomdájában most adják ki a régi arab gyászdalköltőnőktől fenmaradt maráthi-dalok több kötetre szánt gyűjteményét, törzsek szerint rendezve. Már az eddig megjelent első kötet 6r ily költőnőnek az irodalomban szétszórva megőrzött sirató dalait mutatja be.

Némely költőnőtől terjedelmes dalgyűjtemények (dívánok) maradtak reánk. A legnevezetesebb ezek közt *Al-Khanszá*, a Szulaim törzsből való asszony költeményeinek gyűjteménye. A pogányság és az iszlám határán élő költőnő a költészet egyéb nemeiben is kitűnt; de híressé

* A részletekről bővebben szoltam *Bemerkungen zur arabischen Trauerpoesie* cz. tanulmányban. (W. Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 1902.)

leginkább azon nagyszámú gyászoló versei tették, melyeket férje Mirdász és háborúban elesett testvérei, Mu'avija- és Szakhr-ról mondott.

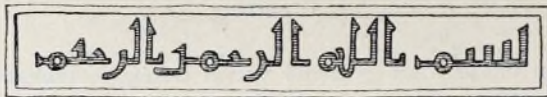
Most bárki az arab régiség érzelmvilága iránt érdeklődik, francia fordításban is tanulmányozhatja a híres arab költő műveit, melyekben férje és testvérei emlékét tiszteli. Átalán a későbbi marthija mintáit szemlélhetjük bennük.

- «Szemem nem bír álmot találni — így siratja testvérít —, egy száka szüntelen szemfájással kinez, úgy hogy szememet nem bírom álomra behunyni,
- «Szakhr miatt. — Hol van még a vitéz Szakhrhoz fogható, midőn oly nagy az inség, hogy a tevék már csikóiknak sem viselik gondját!
- «A vitézek vitéze, senki sem érte fel az ő tökéletességét; a legkeményebb sziklan áthatolt, midőn hiába vesződött a többiek ásója;
- «Esküszöm a fakó tevékre, melyek ügetve a szent ház felé törekednek:
- «Ha 'Amr fiai (Szakhr testvérei) gyászolnak érte, (van okuk rá, mert) valóban nagy baj érte 'Amr fiait;
- «Egyik kezével hőstetteket végezett, a másikat meg megfejték,* és nem apadt ki jóságának nedűje;
- «Hisz látod, hogy Szulaim magasrangú vitézei hogyan áztatják szakállukat a szemük zugának szögletéből (ömlő könnyel).
- «Mi sokszor keveredett paripád az ellenség dübörgő lovai közé, midőn a vezérek között a háború malomköve forgott!
- «Midőn sima dárdádnak fejét oda vontad karcsú derekú sáskához hasonló paripádra;
- «És midőn a lándzsák hegyei találkoztak, a harezi tűz kigyuladásakor, te a halál serlegével sűrögtél;
- «Hogy védjél és óvjál, mikor néped már alig birt a harc tüzetől való rémüléstől.
- «Ki veszi most magára a vendég ügyét midőn ijesztő éjszaki szél bűg, a melynek vízshang felel a távolból;
- «Melynek hidegsége a viselős tevéket arra kényszeríti, hogy lesoványodva, kiálló vesével meneküljenek?
- «Ha Szakhr él, ha ilyenkor vendégül hozzá betérsz, vendégeit a (teve) púpok zsírjával jól tartja.
- «Valjon oda hagyaték-e táplálótokat és gyámolítótokat egy homokos gödörben, melynek oldalai omladoznak?
- «Sirasson téged a te néped nagy tetteidért és harcaidért; mert valóban te ezeknek embere valál!
- «Zalfa (a te paripád) hiába néz utánad; most pihenhet; ó jaj, bár csak láthatná a lovag (búsuló) paripáit!»

Csupa magasztalás, mely a gyászolt férfiú értékét a mindennapi élet szükségéhez méri. A pogány költő szózata mindenestül a földön mozog. E gyászolásba nem vegyül még a halhatatlanság gondolatának vigasztalása; nem az Éden reménye, melynek örök jutalma várakozik a kegyes és erényes emberre.

Ezeket csak az *iszlám* fogja hirdetni az arab nemzetnek.

* A jótéteményt a tejjel hasonlítják össze.

Kufai írás, az arab írásnak monumentális czélokra alkalmazott módja.

II. AZ ISZLÁM. — MUHAMMED ÉS A KORÁN.

Az iszlám-előtti arab költők énekeiben vallásos érzés nyomaira nem igen akadunk. A mi vallásos vonatkozással a pogánykor költészetében találkozunk, leginkább a régi arab vallás ritusos szokásaival van kapcsolatban. Különösen a feles számmal előforduló esküformák nyujtottak alkalmat ily vonatkozásokra:

«Esküszöm a szent házra, melyet Ma'add   «És a hol az áldozati juhok setétszínű vérért
 férfiai körüljárnak   hintik a kemény bálványkövekre.»

Az arabok erkölcsi és társadalmi életében szent fontossággal bírt a *szunna*, az ősi szokások tisztelete. A ritusokat sem vallásos érzésből végezték, hanem őseiktől örökölt hagyományos szokásokul gyakorolták. Ily értelemben, nem pedig mint erkölcsi eszmék jelképeinek és eszközeinek, tulajdonítottak nekik szent és sérthetetlen jelleget.

Az arab beduin az erkölcs forrásait egyebütt kereste, mint a vallásban. Nem az istenekkel hozta kapcsolatba lelkének nemesebb ösztöneit. Nem érezte szükségét, hogy magát Alláh előtt megalázza.

A költészetben alig találkozunk említésével az istenneveknek; ezek ismereteért a tudománynak, midőn az arabság gazdag és változatos pantheonjáról számot akart adni, egyéb forrásokhoz kellett folyamodnia.

E jelenséget nem magyarázná meg eléggé az az általános elterjedt feltevés sem, hogy a muhammedán philolog-gyűjtők, mikor a régiség hagyományait azon alakban szerkesztették meg, a melyben most ismerjük, a pogányság emlékei ellen táplált gyűlöletből, a pogány vallásra emlékeztető vonatkozásokat elenyésztették a szövegekből. E feltevés lehetősége is arra mutat, hogy a vallásos étellel kapcsolatos vonatkozások csak csekély számmal fordulhattak elő. S még ott is, a hol a költeményekben találkozunk velük, annak tanubizonyságát nyujtják, hogy a költők érzületével csak vajmi laza kapcsolatban álló *szavak*, melyeknek alig lehetett mélyebb gyökere a költők lelkületében.

E mozzanat is egyikét mutatja azon gyökeres különbségeknek, melyek — hadd térjünk rá ez alkalommal is — a déli és az északi arab nemzetek világnézete között észrevehetők (l. alább). Amazok az élet minden viszonyait az istenekkel hozzák kapcsolatba. Ama sábai votívfeliratokon, melyekről az első fejezetben szóltunk, a győzelmes hadjáratból visszatérő fejedelmek, isteni védőiknek hálát szoktak adni azért, hogy ellenségük támadásaiból sérületlenül engedték őket menekülni és

hogy gazdag zsákmánnyal ajándékozták meg őket; e kegyelemért a jövő számára is könyörögnek a feliratokon névszerint felhítt istenekhez, Almakahuhoz, Dzü Sarához, Athtarhoz és a többi helyi istenségekhez.

Az istenek akaratát és rendeléseit emlegetik mindenütt; nekik hódolnak és engedelmeskednek; hatásuk alatt állóknak érzik magukat. Nem így az északarab harcos, ki költeményeiben szüntelenül hősiességével és vakmerőségével kérkedik, s kinek eszébe sem jut, hogy sikereinek érdemét magasabb hatalmakkal megoszssa.

Hogy mennyire idegenkedtek attól, hogy az életre és változatos eseményeire vonatkozó gondolkodásukat vallásos szempont alá helyezék, mutatja a gúny, melylyel Muhammed tanítását fogadták; az a macacs ellenszegülés, melyet ellenében kifejtettek. Ellenben a délarab szellem befolyása alatt álló Jathrib-ban (l. fönt) a vallásos gondolkodás befogadására alkalmas talajt talált a hazájából kiülőzött próféta.

Mert az északi arabok teljes világnézetével ellentétes tan volt az, a mit Muhammed, Abdalláh fia, a Mekkában uralkodó Kureis törzs kevésbé jelentékeny Hásim-családjának ivadéka, adott eljűk. Tőle hallották legelőször azt a réműletes hirdetést, hogy az emberre rossz cselekedeteiért biztos megtorlás vár egy világban, melynek valóságát közöttük eddig csak egyes különczködő rajongók vallották; hogy azon cselekedeteket, a miket őseik hagyományából a legfőbb törzsi erényekként szentül tartottak, Alláh bűnül rója fel az embereknek. *Alláht* — a nevét — ismerték; hisz valamennyi sémi népnek közös istenneve volt; de nem hallottak arról, hogy ő a világ *birája*, az *«ítélet napjának ura.»* S egészen idegenszerű volt szemükben maga a képzet, hogy Alláh az egész világot itéletnek veti alá, mely sújtja a bűnöst és irgalmaz az erényesnek. Pedig egyuttal oly bűnösnek hitte Muhammed a világot, — világ alatt ekkor persze csak azt a kis társadalmat értette, melyben eddig megfordult volt — hogy a *világítéletének napját*, melynek eszméjét a zsidók és keresztényének hagyományaiból vette át, mindinkább közeledni érezte. E napnak eseményeit pedig a legizzóbb színekkel rajzolja meg túlcsapongó képzelődése. A természet rendjének teljes bomlásával hozza kapcsolatba: ketté hasad az ég boltozata, széthullanak a csillagok, egymásba szakadnak a tengerek. Csak az igazak és hívők menekülnek a világ végső pusztulásából.*

Muhammednek a vallás és a társadalom reformját magukban foglaló *hirdetése*i irodalmi alakban abban a könyvben vannak összefoglalva, mely vallástörténeti nagy jelentőségén kívül, az arab irodalomtörténetben azért is nevezetes, hogy ebben az irodalomban a legelső lezárt egész alkotó mű, szóval a legelső *könyv*.

* Lásd az erre vonatkozó szűrák fordítását: *Nagy Képes Világtörténet* IV. k. 596—597. l.

Ez a könyv a *Korán*, azaz: *Hirdetés* (nem «olvasmány»).

Rosszúl határoznók meg minőségét, ha teljességgel *próza*i műnek jellemeznők; e meghatározás legkevésbé fődözné a Korán legrégibb, a próféta pályájának első évtizedére terjedő alkotó részeit. Külső alakja a fent jellemezett *szads'*-ot, tehát azt a formát mutatja, melyben az arabok hite szerint a magasabb hatalmaktól kiinduló sugalmazás (*inspiratio*) nyilvánul. Muhammed az ő hirdetéseiről azt hitte, hogy a Szentlélek, majd

Korán-czímlap-diszitmény.

(Kairó.)

Gabriel angyal közvetítésével, szószerint Alláhtól erednek, ki az ő száján tudatja öröktől elhatározott akaratát az emberekkel. Neki magának semmi szellemi része a Korán szövegében; ő csak gyenge eszköz annak hirdetésére, a mit szájára Alláh ad. Ily értelemben nevezi magát az isten *küldöttjének, követének* (raszúl Alláh).

E hit közvetlensége és őszintesége nyilvánul legalább a Korán régibb alkotó részeiben; Muhammed pályája második részében e hitbe a fontolgotó politikusnak reflektáló okossága vegyül.

Az arab próféta életrajza, pályájának részletei nem ez összefüg-

gésbe, hanem a történelembe tartoznak. Életrajzából itt csak néhány mozzanat igényeli azt, hogy külön tekintetbe vegyük. Muhammed, ki Mekkában 571-ben született, rajongó hirdetésével, látomásainak közlésével legelőször negyvenéves korában lépett fel szülővárosában. Tíz éven át kevés eredménnyel hirdeti az új tant. Midőn neki és csekély számú híveinek helyzete Mekkában kényelmetlenné, sőt türehetlenné vált, 622-ben arra határozza el magát, hogy Jathribba vándorol ki (*hidsra*, kivándorlás), mely város lakosai barátságos menhelyet kínáltak a szülővárosából kiüldözött prófétának. Ezért nevezik e várost az iszlámban *Mediná*-nak, azaz *M. al-nebi*, «a próféta városának». Itt folytatja hirdetését, csakhamar hívőket toboroz, gyülekezetet szervez, sőt támadóan is felléphet mekkai ellenségei ellen; a csatatéren küzd meg velük, politikai alkudozásokba lép, míg végre két évvel halála előtt, 630-ban meghódítja Mekkát és a pogány arabok ősi szentélyét, a ka'bát *Alláh házá*vá avatja.

A *hidsra* egymástól lényegben különböző két részre osztja Muhammed pályáját: Mekkában csupa rajongó, Medinában politikus.

E különbség a próféta hirdetési különféle részeinek nyelvezetében, retorikai értékében is tükrözik, a szerint a mint a próféta pályájának első vagy második feléből valók.

A Korán 114 fejezetét (szúra) már a legrégebb muhammedán írásmagyarázók is nagyon jó tapintattal kétfélére osztották: vannak *mekkai* és vannak *medinai* szúrák.

E chronologiai felosztást igazolja a Korán kritikai és æsthetikai szemlélete is. A mekkai időből valók azon hirdetések, melyekben a lélek közvetlenségéből eredő ábrándos előadásban szemlélteti Muhammed izzó képzeletének alkotásait. Ez időben nem a saját kardját csörteti, nem harczosaihoz beszél és alattvalóihoz, hanem inkább ellenfeleinek szól az isten végtelen hatalmáról, mely egész lelkén uralkodik, az isten szörnyű ítéletéről, melynek közeledését érzi, a világ pusztulásáról, melynek látomása riasztja fel nyugalmából. Biztat a túlvilági Éden gyönyöreivel,

«Hol biztos helyen lakoznak —

«Kertek és patakok között —

«Selyembe és drága kelmékbe* öltözve —

«Egymás átellenében ülve.

«Valóban így vagyon! És nőkül adunk nekik barna szemű** lán okat; —

«Bármily gyümölcsből bátran kérhetnek —

«És nem izlelnek többé halált első haláluk után».

(Korán, XLIV. szúra, 51—56. v.)

* Hogy mily ritkaság lehetett akkortájt az ilyen portéka az arabok között, abból is kitűnik, hogy mindkét rendű szöveg jelölésére idegen szót használnak; az első *szundusz* a görög σώνδης, a második *isztabrak* perzsa szó.

** Arabban: *húr*, innen a *húri*.

Ilyen lehetett a gyöngyélet eszménye a nélkülözések közt tengődő arab beduin legmerészebb képzeletében!

Ellenben fenyegetve ijeszti a hitetleneket és ellene szegülőket a gyehenna ki nem alvó tüzeivel.

«Ime a dsahannam (pokol) ólálkodik (rájuk) —
«Nem ízlelnek se hűsítőt, se friss italt —
«Oda térnek be az engedetlenek — «Hanem csak forró vizet és genyedést —
«Sok korszakon át benn rekednek — «Ez a nékik illő fizetség.»
(LXXVIII. szúra. 21—26. v.)

És a «*barlang*» című fejezetben, melyben a Decius keresztyén üldözése történetéből a Hét alvók legendáját mondja el, mielőtt ez elbeszélésről Mózes és Dzu-l-Karnein (Nagy Sándor) történetére térne át, így ecseteli az igazak és a gonoszok sorsát:

«És szólj; Az igazság uratoktól vagyon, kedeteket végeznek, — bizony nem a ki akar, az higgyen, és a ki akar, az prédáljuk el azoknak jutalmát, a kik legyen istentagadó; szép cselekedeteket végeznek;
«Valóban mi rendeltünk az igaztalanok számára tüzet, melynek füstje sátor módjára veszi őket körül, és ha segítségért sóhajtanak, segítünk nekik vizet, mint a folyékony szurok, mely megfőzi az arcokat;
«Jaj de rossz ital, s mily rossz támasztóhely!
«Valóban azok, kik hisznek és jó csele-

kedeteket végeznek, — bizony nem prédáljuk el azoknak jutalmát, a kik szép cselekedeteket végeznek;
«Az ő számukra vagynak az Éden kertek, alattuk patakok folynak; aranylánczokkal ékesíttetnek fel ottan, és kék ruhákba öltöznek selyem és drága kelmékből; és puha pamlagokra támaszkodnak;
«Oh mi szép jutalom, oh mi kedves támasztóhely!»
(XVIII. szúra 28—30. v.)

És, úgy látszik, erkölcsi felháborodásának akadt elég oka különösen hasznos makkai polgártársaira ijeszteni, kiknek kereskedelmi eljárását nem mindig finnyás lelkiismeret vezette.

Az ilyenek ellen fordul a következő hirdetésével:¹

1. «Jaj azoknak, kik hamisan mérnek,
2. kik, midőn mástól vesznek, hiány nélkül kérnek,
3. de megrövidítnek, ha mérve adnak.
4. Nem gondolják-e ezek, hogy feltámadnak?
5. egy hatalmas napon,
6. melyen a Mindenség Urának emberei sirjokból kiszállnak.
7. Valóban, a gonoszok könyve Sziddsinben van,
8. (csak Isten tudja, mi a Sziddsin):²
9. egy teleirt könyv.
10. Jaj e napon a kételkedőknek,
11. kik kételkednek az itéletnapban,
12. miben csak megrögzött bűnös gyanakszik.
13. Ha *ájáinkat*³ mondod előttök, így szólnak: Az elődök regéi!

¹ Ezen szúrának itt közölt fordítását, mely lehetőleg hiven felel meg az eredeti rhythmusának, HORNYÁNSZKY ALADÁR, a pozsonyi ev. theológiai akadémia tanára, sziveskedett rendelkezésünkre bocsátani.

² Eredetileg *börtönt* jelent; de itt zavaros módon e névvel nevezi a könyvet is, melybe a gonoszok rossz cselekedetei vannak feljegyezve.

³ *ájat* a. m. *jel*: így nevezte Muhammed a Korán egyes versszakait.

14. Szívöket egészen elfoglalja, mit önmagoknak gyűjtögetnek.	27. Vegyítnek hozzá Tasznim** vizéből.
15. Úruktól ez nap el lesznek zárva,	28. forrás ez, melyből az angyalok isznak.
16. a gychennában fognak sülni,	29. Most a vétkesek a hívők felett nevetnek,
17. azután hallják: Ez az, miben kételkedétek:	30. ha mellettök elmennek, egymásnak intenek,
18. De a jámborok könyve, Illijjúnban,*	31. ha megtérnek övéikhez, tréfálódzva térnek,
19. (csak Isten tudja, mi az Illijjún):	32. ha meglátják őket így szólnak: ezek tévelygők,
20. egy teleirt könyv,	33. pedig nem jelöltük ki őket őrizőknek.
21. mellette az istenhez közelállók.	34. De azon a napon a hívők nevetnek a nem hívőkön,
22. A jámborok jólétben lesznek,	35. selyempárnákról fognak nézegetni. —
23. a selyempárnákról nézegetnek,	36. Megfizet Isten majd a hitetlenek tetteiért?»
24. s arcukon láthatod a jólét ragyogását.	
25. Lepecsételt tiszta bort isznak,	
26. pecsétje pézsmá: biz' ilyenre vágyni érdemes!	

(LXXXIII. szúra.)

Hogy intéseinek annál nagyobb súlyt kölcsönözzön, hallgatói elé állítja a régi népek példáját, melyekhez Alláh «intők»-ül küldé az ő elődeit, de melyek engedetlenségük miatt országos csapásokkal, végelpusztulással lakottak. S itt merít azokból, a miket zsidóktól és keresztyénektől a bibliai prófétákról egyet mást hallott és zavart módon emlékezetébe vésett. «Régi históriák»-nak gúnyolják ellenségei ez elbeszéléseket De tud egyéb prófétákról is, kik arab földön hirdettek vala: *Szálihról* ki Észak-Arabiában a Thamúd népnek hiába prédikált, és *Húdról*, ki Alláh a délarab 'Ád nép intésére küldött volt. Mind e népek szörnyen elpusztultak makacsságuk miatt. Ép ily istenítéletet hirdet ő most polgártársainak.

Az őszinte ihletet sugározzák azok az élénk, a próféta izgatott lelkületét tolmácsoló, *szad's-mondások*, melyekbe e szörnyű képek foglalva vannak.

A finomabb megfigyelés már Muhammed hirdetéseinek ez első rétegében is az egyes darabok æsthetikai értékére nézve különbséget tudott tenni. Tényleg már a mekkai szúrák későbbi darabjain is érezhető a prófétai erő ellankadása; a jámbor épülésre számító terjengősebb darabok váltják fel itt-ott a kezdő korszak megindító, a lelkiismeret fájdalmas küzködése közt mintegy ellentállhatatlan hatalommal ki-kitörő felkiáltásokat. Amazok közé tartozik pl. az imént a «barlang» szúrájából idézett darab is.

De végleg ellazul a prófétai őserő Muhammed medínai szúrái-

* a m. *magas ég*; e név is a könyvre van átvive, mely a jámborok cselekedeteit őrzi.

** A paradicsom egy üde forrásának a neve.

ban, melyek halvány retorikájukkal nagyrészt már teljesen a próza fokán állanak. Számítással és fontolással, előrelátó furfanggal izgat ügye belső és külső ellenségei ellen; hiveit szervezi; a szervezet számára polgári és vallási törvényeket alkot, szabályokat a házassági és örökösödési jogról, parancsolatokat az élet fontos és közömbös ügyeiről. Ha bibliai legendákat beszél, nem annyira a multakkal való példázgatás a célja, mint inkább a theologiai alkotás. Még saját magánviszonyait — sőt háremjét is — belevonja e medinai hirdetéseibe. A költői erő elsorvadását alig bírja pótolni az e részekben is kivétel nélkül alkalmazott szads'. Ennek hiányában, nincsen az az arab ember, ki azokat isteni kinyilatkoztatásnak hitte volna. Pedig mondásainak ezen jellegét Muhammed mindvégig fenntartotta.

Arab kézirat-miniatur a XIV. századból.

A kézirat egy 'Világtörténetből' való, melyet Perzsiában 1300—1310. Rasid Tabib írt, kinek felügyelete alatt arabra fordították. 63 papírlap kb. 1315-ből; most a Royal As. Soc. tulajdonában. Illusztrálva 100 igen jó képpel. Morley szerint a lovas Muhammedet ábrázolja s ez állítólag a proféta egyetlen ábrázolása muhammedán kéztől.

De mily különbség a mekkai és medinai szads' között! Míg Mekkában rövid, mintegy szive dobbanását követő szakokban adja elő látomásait, addig Medinában a kinyilatkoztatás e formája is elveszti minden lendületét, még akkor is, midőn mekkai kedvencz témáira tér. Egy medinai hirdetésben így írja le a poklot:

«Im' a kik jeleinket tagadják, majd meg- megizleljék a büntetést; ime Alláh
égetjük tűzben; valahányszor bőrük hatalmas és bölcs». (IV. szúra. 39. v.)
megfő, új bőrt teszünk helyébe, hogy

Ez az egész mondás egy egyetlen hosszadalmas szads'-szakaszt alkot. Ennek csak formáját mutatja, nem élénk erejét.

Már ez átnézetből is kitűnik, hogy a Koránnak elég változatos a tartalma. A világitéletről, paradicsomról és poklóról szóló részeket bibliai legendák váltják fel, ezeket harci proklamációk, izgató beszédek, ezeket meg feles számmal törvényhozó darabok.

Ne higyjük azonban, hogy a muhammedánok keze között levő Korán ez alkotó részeket azon sorrendben adja elénk, a melyben azokat maga

a próféta időről-időre hirdette. Muhammed halálakor a Korán még nem volt meg semmiféle egységes szerkezetben. Egyes részei, a mint azokat a hívői között található néhány irástudó a legkülönbélebb íróeszközökre feljegyezte volt, mások meg emlékezetükbe vették, csakis apró darabokban, szétszórt állapotban voltak fenn. A Koránt, akár egészben, akár csak egyes részeit, tudó emberek a próféta halála után az arab félszigeten kitörő polgárháborúk leverésében vesznek részt, majd pedig távolabb vidékekre szélednek, karddal terjeszteni a győzedelmes iszlámot; számosan a kinyilatkoztatások ismerői közül e háborúkban elesetek. A Szent könyv ily módon a teljes elkallódásnak van kitéve és feledésnek indul, vagy csak töredékesen marad fenn, ha Abú Bekr khalifa Omar tanácsára nem gondoskodik a fenyegető veszély elhárításáról és meg nem bizza a próféta egyik íródeákját, Zeid b. Thábitot, hogy gyűjtse össze a Koránt az emberek emlékezetéből és írott jegyzeteikből. Zeid serényen hozzá látott e megbízás teljesítéséhez. «Sima kődarabokról, bőrokról, pálmalevelekről — a melyekre különféle hitek a próféta szavait másolták volt — úgy mint az emberek kebleiből» (azaz emlékezetéből), úgy a hogy lehetett, összeállította az iszlám szent könyvét.

De ez nem maradhatott meg végleges szerkezetnek. Csakhamar kiderült, hogy sok helyen különbözött attól a szövegtől, a melyet sokan a perzsa háborúkban távollevők közül, kiknek tudomását az első szerkesztés munkájánál nem használhatták fel, a Korán egyes részeiből tudtak. A szöveg e határozatlansága és ingadozása nagy veszélyvel fenyegette az iszlám legszentebb alapját és általa a muhammedán gyülekezet vallásos nyugalalmát. E veszélynek végleg Othmán khalifa veszi elejét, midőn a hidsra 30-ik esztendejében (650) Zeiddel együtt egy bizottságot állított fel arra, hogy a kézre keríthető összes szövegdarabokat az első szerkesztéssel összehasonlítsák és ez összehasonlítás alapján a szent szöveget végérvényesen állapítsák meg.

E munka végrehajtása után az alapul szolgált összes szövegeket

Koránrészlet közönséges (neszkhi) arab írással.

Tartalma: CVII. szúra 3-7 vers, CVIII. szúra, CIX. szúra 1-2 vers.

megsemmisítették és az «Othmán-Korán» szerkesztését kanonikus érvény-nyel felruházták.

Az egyes darabok nem chronologikus vagy tartalmi szempontból vannak elrendezve. A szúrák sorrendjét a lehető legmellékesebb körülmény határozta meg: a fejezetek terjedelme. A «megnyitó szúra» (*al-fátiha*), mely a muhammedán vallásban a Miatyánk helyét foglalja el, nyitja meg a könyvet:

«Magasztalás Alláhnak, a világok urának ;	«Óh, vezess minket az egyenes útra ;
«Az irgalmasnak és könyörületesnek ;	«Azoknak útjára, a kiket jótéteményeid-
«Az ítélet napja urának ;	ben részesítesz ;
«Téged imádunk és hozzád fordulunk	«Nem azokéra, a kikre haragszol, és nem
segítségért ;	(azokéra), a kik tévelyegnek.»

Azután terjedelem szerint következnek egymás után a többi szúrák ; a leghosszabb a második, 286 szads'-versre (ájt) terjedő szúra, «*a borjú*» (a szúrák vagy kezdő szavaikról vagy pedig valamely bennök kimagasló mozzanatról vannak elnevezve ; a másodikban fordul elő az arany borjú története) ; a vége felé következnek aztán a legrövidebb szúrák ; pl. a 112-ik csak 4 szads'-szakaszból álló fejezet «*az őszinte hitvallás*» mely a muhammedának credoját foglalja magában :

(1) Szólj! Ő Alláh, egy,	(3) Nem szül és nem születik,
(2) Alláh, az örökkévaló,	(4) És nincsen hozzá fogható senki.»

E rövid szúra szövege egyuttal megszemléltetheti velünk a szads' formáját :

(1) kul : huva-lláhu *ahad* (2) Alláhu-l-*szamad* (3) lam jalid valam *júlad* (4) valam jakun lahu kufúan *ahad*.

A Koránt a 7 rövidke szads'-szakaszból álló 114. szúra zárja be : «*az emberek*» czimű varázsmondás, vagy ráolvasásféle, a milyent többet is foglalnak magukban Muhammed hirdetései :

(1) Szólj! Folyamodom az emberek urá-	(5) A hátrálónak,
hoz ;	(6) A ki besúg az emberek füleibe,
(2) Az emberek királyához ;	(7) Akár dæmonok közül akár emberek
(3) Az emberek istenéhez ;	közül (való legyen).
(4) Gonoszsága ellen a besugónak,	

Minden szúra elején, kevés kivétellel, e formula olvasható :

«Alláh nevében az irgalmasnak és könyörületesnek.» Biszmi-lláhi-r-rahmáni-r-rahími.

[melyet az arab írás monumentális czélokra használt, Kúfa városától *kúfainak* nevezett írásnemben a fejezet előtt mutatunk be.]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اَلَمْ نَجْعَلِ الْاِنْسَانَ لَا رِیْبَ لَیْسَ مِنْ اَنْفُسِهِ الَّذِیْنَ یُشْرِکُوْنَ بِالْحَدِیْقِ
یَوْمَ مَوْرٍ بِالْحَنِیْمِ وَیَقِیْمُ وَاَلْاَصْوَابُ وَوَهْمَا زَوْجًا
تَبَعُوْنَ ۝ وَالطَّیْرُ یَوْمَ مَوْرٍ بِمِثْلِ الْاَنْثِ وَالْمَوْرُ مِثْلُ
مِرْقَطٍ وَبِالْاِخْرَیْمِ مِثْلُ مَوْرٍ اَوْ لَبِطٍ عَلَی مِثْلِ
مِرْقَطٍ یَوْمَ مَوْرٍ اَوْ لَبِطٍ مِثْلُ مَوْرٍ ۝ اِیُّ الْاَلْبَیْرِ کَبْرُ
سَوَا ۝ عَلَیْهِمْ اَنْ یُزَیْمُوْا اَنْ لَمْ یَسْزَعُوْا
لَا یَوْمَ مَوْرٍ ۝ یَخْتَمُ اللّٰهُ عَلَیْ قُلُوْبِ الْکٰفِرِیْنَ
لَنْ یَفْقَهُوْا شَیْءًا مِنْ حَقِّهِمْ ۝ وَوَعَدُ اللّٰهِ
عِندَ اَبِی عَرْشِ کَرِیْمٍ ۝ وَوَعْدُ الْقَاسِرِ یَقُوْلُ اَمَّا
بِاللّٰهِ وَبِالْمَوْرِ لَا یَحْرُومَ مَا لَمْ یَحْرُومِ ۝
عِندَ عَوْرِ اللّٰهِ وَبِالْحَبِیْبِ اَمْرًا وَمَا یَعْدُ عَوْرُ
الْاَنْفُسِ مِنْهُ وَمَا یَشْعُرُوْنَ ۝ فَاَلَمْ یَسْخَرُوْا
فِیْ اَمْرِ اللّٰهِ مِنْ صُلُوْبِهِمْ عِندَ الْاَلِیْمِ ۝
کَانَ اَبِی کَعْبٍ یَوْمَ ۝ وَاَلَا اَفِی الْهَمِّ تَفْسَدُوْا
بِالْاَنْفُسِ قَالُوْا اَمَّا نَحْنُ مِثْلُ عَوْرِ الْاَنْفُسِ
مِمَّنْ اَنْفُسُ دُوْرٍ لِّیْکَرَّ اَلْاَنْفُسُ ۝ وَاِذَا
فِی الْهَمِّ ۝ اِمَّا کَمَا اَمْرُ الْقَاسِرِ قَالُوْا اَمَّا
کَمَا اَمْرُ الْقَاسِرِ ۝ اَلَا اَحْسَمُ مِمَّنْ اَسْبَقَتْ

E mutatóvány trósa az arab írás mughrebín ductasát jelenté meg. A szövegben az "Allah" szöve minőség aranyozva van.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الْعَلِيمُ الرَّحِيمُ مُحَمَّدٌ عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ
يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَرْتَدُّ إِقَامًا نَفْسِي وَإِقَامًا نَفْسِي
لَمْ يَكُنْ كَالْكَرْبَاءِ الْيَمِينِ يَوْمَ كَرِهَ الْكَافِرُونَ
أَعْمَتًا عَلَيْهِمْ عَذَابُكُمْ كَوَيْلًا عَلَيْهِمْ
وَلَا الْكَلَامَ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

III. AZ OMAJJÁDOK KORSZAKA.

Érezhető-e Muhammed hirdetésének hatása a reá közvetlenül következő korszak irodalmán?

Erre a kérdésre kell most feleletet adnunk.

A próféta vajmi csekély mértékben tett lelkesítő hatást azon kö-
rökre, melyekben az ő fellépése előtt az arabok szellemi életének leg-
határozottabb kifejezői voltak találhatók: a költőkre. Sőt kiméletlen
hidsá-val üldözték őt és híveit, a
mi által a költők, mint a közvéle-
mény vezetői, nem kevésbé voltak
tényezői azon rossz hangulatnak,
melylyel az arabság a próféta hir-
detését fogadta. Ezért a Koránban
egy heves kifakadást intéztet Alláh-
val a költők ellen:

Arab levéltekercs 867-ből.

(Eredeti nagyság.)

«Vajjon kinyilvánítsam-e nektek, kikre
szálltak a sátánok?

«Leszálltak minden bűnös hazudóra,

«Kik figyelemmel hallgatnak reájuk, és
legtöbbjük hazudik.

«Csak tévelygők járnak a költők után.

«Nem látod-e, mint köszálnak minden
völgyben?

«Beszélnek olyat, a mit nem cselekesz-
nek.»

(XXVI. szúra, 222—226 v.)

Csak kevés költő kölcsönözte segítségét a Korán ügyének, mely
homlokegyenest ellenkezett gondolatuk világával. Némelyikök, kivált a
medinai sikerek után, kénytelenségből reá fanyarodott az iszlám elismeré-
sére és a próféta dicsőítésére. Ezek között legnevezetesebb *Ka'b b.*
Zuheir, egy régi pogány költő-család ivadéka. Atyjának, *Zuheir*nek egyik
kaszidája a *mu'allakát*-versek (l. 275. l.) között is helyet foglal. *Ka'b* soká
maró gúnyval üldözte Muhammed beszédét; a prófétát oly fájdalmasan
érinté a tekintélyes költő hidsá-ja, hogy hívőit *Ka'b* meggyilkolására
buzdítá, bárhol találnák is őt. De csakhamar *Ka'b* a prófétához egy
dicsőítő költeménnyel állított be, mely még mai nap is kezdőszavairól
a «*Bánat Szu'ád*» («*Szu'ád* elhagyott bennünket») — ez is nasziben (250 l.)
kezdődik) néven híres. Tiszteletdíjul a próféta palástját veté a költő
vállára, mely ruhadarab mai napig az iszlámhívők egyik ájtatossággal
tisztelt ereklyéje. A khalifák díszruhául használták és mint ilyent ejtette
birtokába I. Szelim török szultán (1517), midőn Egyiptom meghódítása-
kor az abbászidáknak Kairóban székelő utolsó sarja a khalifai jogokat
reá és családjára ruházta. Ezen valódiság dolgában vajmi kétes ereklyét
Konstantinápolyban az állam legbecsesebb kincseként (*khirka-i-serif*)
őrzi a szultánok kincses házában.

Azon kevés költő között, kik lantjukat a proféta ügyének állították rendelkezésére, a leghíresebb és legkitartóbb a medinai *Hasszán b. Thábit* volt. Reánk maradt egy kötet verse közt van elég, melyekben pogány korában, csak úgy mint a többi arab költő, borról és szerelemlről énekelt. A mint a proféta Medinában megjelent, melléje szegődött. Ő lett ezután a proféta udvari költője, úgyszólván dicsőségének tárogatója. Gúnyoló ellenfeleit az ő költeményei utasítják vissza, győzelmes csatái után ő mondja el a kötelességszerű dicsőítő verseket; az ő költeményei gyászolják a háborúban elesett hősokeket, míg végre magának a profétának halálát is ő siratja nehány, az igaz, sablonszerű gyászoló kaszidával. A proféta életrajzában prózai előadását folyton a Hasszán költeményei szakítják félbe. Muhammed életének minden jelentősebb mozzanatához az ő múzsájának egy-egy terméke van kapcsolva.

De ez irány a profétát magasztaló gyászversekkel hirtelen megszakad. A vallásos érzéstől táplált költészet utolsó hangjai a proféta koporsója fölött hangzanak el. Csak későbbi korszakokban találkozhatunk ismét a költészet vallásos irányával.

Most az iszlámot intéző köröket egyelőre nem igen tölti el a vallásos buzgalom. A költők bátran visszatérhetnek a dsáhílija ideáljaihoz és költeményeikben tovább is a pogányság világnézetét tolmácsolhatják. Az iszlám hőskorának, a nagy hódításoknak lezajlása után az omajjád dynasztia ül Damaszkusban a khalifák trónjára; annak a családnak ivadékaik tartják kezükben Muhammed hagyatékát, a mely család Mekkában alig négy évtizeddel ezelőtt a legmakacsabb szenvedélyvel és gyűlölettel üldözte volt az Alláhról és a világitéletről szónokoló rajongót.

E multjokat nem tagadja meg az a szellem, melyben 661—750 kormányozzák az iszlám közügyét. Teljességgel világi szellem az, mely kormányzásukat eltölti. Nem annyira a proféta utódainak, mint világi uralkodóknak érzik magukat. A jámbor muhammedánok szemében örökké lealázza emléküket, hogy a családjukból való második fejedelem, I. Jezid uralkodása alatt történik az ellene fellázadó Huszeinek, a proféta unokájának kinszenvedése, a nyugtalan mekkaiaknak megalázása, a Ká'bának, isten házának elpusztítása, és a szentelt területnek profanációja. S az utódokban is (egynek, II Omarnak kivételével) hangosan nyilvánul az iszlám-ellenes érzület. Van közöttük költő is, II Velid (743—44), a dynastia hanyatlása idejében. Ez az uralkodó, kit a nép nyilvános szerepénél fogva Muhammed helytartójának volt köteles elismerni, alig 110 évvel a proféta halála után egy nap a Koránban a következő mondást olvasta

«És (a proféták) győzelemért imádkoztak istenhez és elpusztult minden makacs ellenszegülő;   »Mögöttük a pokol és forró vizet adnak nekik italul.»

(XIV. száura, 8., 9. v.)

A jámbor kortársak talán magára az uralkodóra értették a szent könyv e szavait. A khalifa pedig egy koránkönyvet hozatott, czéltáblául tűzte ki és reá nyilazva következő versét szavalta:

«Te fenyegetést intézel az ellenszegülő makacsok ellen;	«Ha megjelensz istened előtt a feltámadás napján,
«Hát ime én vagyok ez a makacs ellenszegülő!	«Csak mondd meg neki: Oh uram engem Velíd tépett széjjel.»

Meg más alkalommal a következő verssel gúnyolódott a prófétára és törvényeire:

«Rászedett bennünket Hásim ivadéka a helytartói czímmel,	«Esküszöm Alláhra s a szent angyalokra és isten jámbor szolgálaira,
«A nélkül, hogy kinyilatkoztatást vagy könyvet kapott volna;	«Hogy vágyódom zenét hallani, bort inni és szép orczákat esókolni;
«Vádold be őt Alláh előtt azzal, hogy ho! ételtől, hol italtól tilt el engem.»	«És hogy nemes pajtás meg vidám szolgál sűrödjön körültem a serlegekkel.»

S mintha maga kaczagna a kirívó ellentét fölött, mely iszlámellenes életmódját s beszédét azon szereptől választja el, melyet mint khalifa a nyilvánosság előtt eljátszik:

«A részegségnek engedem át magam...	vagyok-e mégis a vallás meg a kormány feje?»
«Valamennyi bűnnel bemoeskolva, nem	

E korszakban, könnyen érthető, hogy nem a korán szelleme vezérli a fejlődő irodalmat; a korántudósok és a próféta szavainak őrzői háttérbe szorúlva lappanganak, nem nyomhatják bélyegüket a korszak lelki törekvéseire. Ezek teljesen az iszlám előzményeinek, az arab pogányságnak ösvényein indulnak.

Ezen század hozta elő az arab irodalom legünnepeltebb szerelmi költőjét, *Omar b. Abi Rabí'á*-t, egy mekkai embert, ki ép oly híres gyűlékony szívéről, mint azon szenvedélyes, de mindamellett könnyen pergő kifejezésről, melybe érzelmeit öntötte. Lakóhelye nagyon sok alkalmat nyújtott neki a változatosságra szerelmi kalandjaiban. Mekkába a szent búcsújárás divatja sok előkelő szép hölgyet vezetett. Az illemtől megkövetelt elfátyolozás nem volt akadály Omar szemében, hogy a dalaira méltó szép hölgyeket ki ne ismerje a sokaságból és szépségük magasztalását versekbe ne foglalja.

Szereimes költeményei teljesen a régi kor kaszidái schémáján indulnak. A szeretőtől elhagyott régi tartózkodási hely pusztulásának sirtásán kezdi:

«Állj meg a lakóhelyek mellett, melyeknek lakói nyom nélkül eltűntek és a melyeknek jeleit szél meg eső elpusztították;	lett, a szabad téren, mely most két részre oszlott, miután záporosó szakadt reá és medret vájt az eső vízének gyűjtésére;
«(Állj meg) a sátorok hajdani helye mel-	«Ottan, ha széjjelnézel, megpillantod a

helyeket, a hol hajdanában a törzs tanyázott, a hol a gyermekek hintája állott és a gyülekezés piacza volt,

«A hol valaha az üstöt hordó kövek állottak, kialudt tűz körül, hol az asszonyok serényen sűrögtek-forogtak.

«Most eltűnt a helynek díszé! Homok terül a pusztaságra; nem lakik ottan senki, fiatal gazellák és zergék szabaddon futkosnak rajta;

«Szeretőknek törzse azóta másfelé vándorolt; e helyet pedig az idők viszonyosságai átváltoztatták; bizony nagyot változtat az idők forgása!

«Soká meg-megálltam e helyen, hogy tudakoljam tőle (hová lettek barátaim?); de mit tud e néma hely s miről adhatna hírt nekem?

«A hely, a hol ő lakott, kinek megpillantását reám róttá a sors; — biz' van rá eset, hogy a sors vesztére vezet az ifjut;

«Ifjuságtól ragyogó leány (ő), kinek fénylő megjelenése a sátor setétségén átvillan, mint a holdvilág az éjjel homályán.

«Karsú a termete, vállait szüntelen fátyol fűdi; karjait betölti annak, a ki

megöleli őt, és keble finom illatot áraszt;

«Teli a czombja, csak hogy fel nem reped a perez, melylyel körülfogja: ép úgy tölti meg ő maga is annak szívét, ki ő rajta függ;

«Vékony a dereka, csipői erősek, foga sima;

«Nevetésre nyíló szájából szépsoros, sima, élesen tagolt fogai csillognak; de jól esik csókolni!

«(Édes és illatos), mint a pézsmával vegyített színméz, (friss) mint a jéggel vegyített régi gadari bor.

«Ő az, ki eszemet elrabolta, most bizony nem férhetek hozzá; hamisak a szép asszonyok, bár valaha bizalmasak voltak hozzánk;

«Én azonban esküszöm arra, kinek tiszteletére a zarándokok fáradt állataikat sietésre serkentik a nagy és kis búcsújárás idejekor: (1. fent 256. lap).

«Nem fordítom el szerelmemet tőled más felé; érted epedek, míg csak levelet hajt az élőfa;

«Csak te vagy vágyaim czélja, gondolatom csak veled él, csak téged létlak és hallak, akár magánosan vagyok, akár nagy gyülekezésben forgolódom.»

Omar divánjának a 400-at meghaladó szerelmes dala bizony egyébről tesz tanúságot, mint arról, hogy a költő esküjéhez hű maradt légyen. Unos-untalan más-más szépségekre pazarolja szerelmi fogadalmait.

Még a költészet olyan irányai is, a melyeket Muhammed legelső jámbor követői mint az iszlám szellemével teljességgel ellenkezőket a legszigorúbban száműztek és kemény büntetéssel illettek, e korszakban ismét felélednek s virágzásnak indulnak.

Az első kegyes khalifák komoly törekvése volt, véget vetni az iszlám előtti arabság azon szokásának, hogy az ellenséges törzsek versengő költőik száján üldözzék egymást, hogy a törzseknek egymást gyalázó hidsá-költevényeitől visszhangozzanak az arabok sátrai, hogy e költeményeket emlegessék a pásztortűznél gyülekező beduinok. Az iszlám a törzsek versengését gyökerestül meg akarta szüntetni. Az arabsággal szemben ép az volt egyik czélja, hogy a törzsek széthúzó törekvései és külön érdekei helyébe az őket összefoglaló iszlám közös egységét helyezze, mely az egész arabságot testvéri kötelékkel foglalná össze.

E rendszerben háborgató elem volt az a lelkület, mely a gúnyköltészetnek adott életet. Az omajjád khalifáknak nem volt annyi értelmük és buzgóságuk Muhammed tanai iránt, hogy a rövid ideig szünetelő pogány szellemű költészet feléledését valami nagy bajnak tartották volna. A gúnyköltészet valódi fénykorát éri az iszlám negyedik évtizedétől kezdve egészen a dynastia uralkodása végeig. S maguknak a legmagasabb körök embereinek sem volt aggályuk az ellen, hogy a költőket ez irányba tereljék, hogy maguk indítsák őket a pogány hangú versekre. Az e korszakban uralkodó beduin szabadságot jellemezheti egy ily gúnyköltemény itt elmondandó eredete. Abd al-Rahmán, annak a Hasszán b. Thábitnak a fia, kivel mint a próféta alkalmi versmondójával ép az imént megismerkedtünk, maga is költő volt. Szerelmes verseket szeretett mondogatni. Egy ilyen versét Ramlá-hoz intézte, a khalifának, Mo'avijának leányához. E merészség felbőszítette a khalifa fiát, Jezid-et, Mo'avija uralkodó utódját, a költő ellen, kit származása miatt amúgy is megvetett. Mert a mekkai aristokratia, melyből a khalifa családja kikerült, egyáltalán lenézéssel illette a medinaiakat, bár az iszlám szempontjából ezek, mint a próféta segítői (Anszár) az érdem magas polczára voltak helyezve. Ez érdem azonban a mekkainak egyáltalán nem imponált. A khalifa fia a pogányság emlékeit és hagyományait művelte és az ájtatosság jogcímei mit sem értek az ő szemében.

Dühösen nézte, hogy az Anszár-gyerek a büszke kureisita leánynak, az Omajja-családhoz tartozó kisasszonynak udvarol költeményével. Ezt az arabok módjára nem úgy torolta meg, hogy a szerénytelen költőt személyében sújtaná, hanem inkább úgy, hogy az Anszárok teljes törzse ellen intéztet egy gyalázó verset, melynek szárnyain a gyűlölt csoportot nevetségessé teszi az arabok között. Al-Akhtal költő vállalkozott reá.

«Hogy az isten átka verje e fajzatot,
Dsuládsil és Szirár völgyeiben ;

«Ha a bor pezseg, tüzes szemek úgy
égnek, mint az izzó parázs ;

«A jó és nemes tettek a Kureis törzsből
kerülnek ki, a gyalázat az Anszárok
turbánjai alatt honol ;

«Máshová való a nemeslelkűség ; nekik

semmi közük hozzá ; vegyének elő la-
pátjaitokat, ó Naddsár ivadécai ;

«A harcosok csak hátatokat ismerik, oh
ti megvetett parasztok fiai ;

«Akarod tudni, mi a Forei'a fiának
(Hasszán mellékneve) törzsfája ? : sza-
márcsikó ő, vén samár és nöstény-
számár fia !»

Ily módon gyalázták egymást a hidsá-versekben ; a törzs genealógiáját és hagyományait kiméletlenül támadták. Az ellenség őse nem szabad beduin volt, hanem letelepedett földműves, paraszt, ki lapáttal és egyéb szerszámmal bánt. A sátras beduin a földművelést nem szabad, nemes ember foglalkozásának nézi.

Al-Akhtal, ki nem is volt muhammedán, hanem a keresztyén Taglib-

törzsből való ember, egyik legdicsebb költője e korszaknak. E körülmény is mutatja, hogy az arab szellemet nem vallási, hanem nemzeti szempontok igazítják. Al-Akhtal vetélytársai Dserir és Al-Farazdak voltak. E három költő adja meg sajátos jellegét e korszak irodalmának. A khalfák bőkezű mæcenásai voltak a régi arab szellem e hűséges kifejezőinek. Mindhárman csengő költeményekben ünneplik magas pártolóik és udvaruk előkelő emberei jókedvű adakozását. Szerelmes verseik is jó számmal vannak, különösen Farazdaknak; de legmaradandóbban őrizték meg nagy hírüket ama versengő költemények, melyeket, különféle törzsekből származván, egymás ellen szórtak, melyekben egymás becsületét támadták és versenytársuk törzsét sebeztek éles szavaik mérgébe mártott nyilaikkal.

De ép ily hangon támadnak a kor hatalmasai ellen is, ha van okuk rá, hogy gúnynyal illessék. A költők, a pogánykor hagyományaként, meglehetősen szólásszabadságot élveznek, és biztos menedékre számíthat törzstársainál, ha a verseitől megsértett hatalmas ember üldözőbe venné a merész költőt.

«Zárd be kapuid, rejtőzzél a függönyök mögé; nekem se apám, se anyám nincsen Al-Gháf-ban;

«A két város (Mekka és Táif) — ez az én rokonságom; ők soh'se lakták Omán völgyeit;

«Ők Kaisz és Khindif törzseiből származott fejedelmek vérei; ha segítségül hívom őket, kiáltásomra mindjárt itt teremnek.

«Midőn az Azd törzs emberei szakállait láttam Mazún (Omán egy helysége) lakói fölött lebegni, kiknek jelleme nyomorult aljasság;

«Midőn láttam, hogy tehetetlen gebéiket hogyan kantározták fel:

«Nem győztem bámulni. S ki ne esudálkoznék, ha róluk szól a történet?

«Nabateus szakálluk barbar orrot környékez és szájukról nem hallasz ékes beszédet.

«Hogy is! Hisz soha nem jártak a szent helyeken; soha nem jártak Muhasszáb utján a bálványok körül (az arab pogányság idejében);

«Ha csatakiáltás hangzik, nem sietnek a háború tűzébe; biztos hajókra menekülnek.

«Soha azdita asszony tevébörtömlőből nem ivott; soha nem hoznak nekik a sivatagból se tojást, se szarvasgombát, sem pedig abból sem evett, a mit szerencsés nyilak hoznak le a levegőből;

«Fiatalszolgák nem igazítanak számára tágas sátrakat,

«És az éj közeledtével nem szokott világosságot gyűjtani, hogy tűzhelyéhez hívja az utast,

«Soha az ő sátra táján nem hallani kutyaugatást (mely a sivatagban utazóknak a vendégszerető sátor közelségét szokta jelezni).

«Az arató nem tárja ki előtte a gabonát, melyet ruhájába gyűjtött;

«És ha a legelőről visszatérő pásztor megsarkalja háttal állatát, hogy a tejjel telt tömlőket hazahozza; nem az ő számára teszi ezt.

«Ő nem meri elhagyni a víz partját, mert attól fél, hogy a sebes víz elvihetné».

E gúnyoló szavak Muhallab b. Abi Szufra ellen vannak intézve, ki az omajjádok alatt mint hadvezér és kormányzó nagyban közreműködött

a középázsiai tartományok meghódításában és a khalifátus belső ellen-ségeinek megsemmisítésében s ki mint Khoraszán helytartója a birodalom legfőbb emberei közé tartozott (megh. 702). Farazdak az Azd törzset, melynek ománi ágából származott Muhallab, teszi a gúny tárgyává.

S az ily gúnyoló vers az arab társadalom alkotásánál fogva nem volt valami mulékony hatású. Szájára vette a közvélemény és terjesztette tanyáról-tanyára, országról-országra. Nem volt közömbös dolog senkire nézve, hogy a költő maró verseinek tárgya legyen. A népszerűségre vergődött verset zümmögte még a tevehajcsár is, midőn a karavánnal távol országokba indult. S a karavánokkal eljutott a költő gúnyverse a birodalom legtávolabbi zugaiba.

«Hires verseket — így fenyegeti ellenfelét e korszak egy félelmes költője, Dzu-l-rumma — szórok ellened napról-napra;
«A múlt idő feléleszti és öregbíti a szégyent, a melyet reád hoznak;
«Verseket, olyanokat, mint az arczon levő anyajegy; örökké megmarad a folt;

«S ha kieresztettem, nem vonható vissza az, a mi szájról-szájra kél;
«A bucsújárók elviszik a zarándokolásra, és ügyes szavalók száján ékesen peregnek;
«Verseket, olyanokat, mint a dárda hegye, a púpos tevék elpusztulnak, de megmarad a csípős fájdalom (a melyet versem okoz).»

S az ily gúnyversek teljesen a régi pogány hidsá módjára indulnak, sőt mint az itt e czélből bemutatott példából látható, tipikus kifejezéseit is felhasználja (v. ö. fent 253. lap).

S ép úgy folytatják e korban a pogány költészet módját a magasztaló énekekben.

Az ommajjád-korszak költészete teljesen a régi pogány idők módját tükrözi; sem nyelvében, sem gondolatai menetében nem különbözik tőle; a dsáhilijsa egyenes folytatásának tekinthető.

Ugyanazon Farazdak, ki Muhallabot maró gúnyverseivel üldözte, egy másik államférfiúnak, Bilál b. Abi Burdának dicsőségét zengi és többek között egy verse során ekképen szólítja meg:

«Esküszöm, — és verje meg az Isten azt, ki hamis esküt tesz —
«Hogy ha Bilál földemet nagylelkűségével öntözi, melyet jobb keze áraszt,
«Olyan vagyok, mint az ember, kinek a szárazságtól perzselt mezejét a felhők áldása éri,
«Fekete és fehér felhőké, melyek minden oldalról egybegyűlve, kielégítik a szomszúságtól epedő földet.
«Vitéz volt ő mindenkor; a többi vitézek

tehetetlenek, hogy hőstetteit utánozzák, midőn a harc tüzére gyújt;
«Kardja élével a legdrágább hirnevet szerzte meg, midőn vér áztatta a háborúk asztagait;
«Általa az ijedező nyomorultak visszanyerik bátorságukat; az eső, melyet önt, életet ad a sivatag száraz homokjának;
«Ha valaki utadba állna, te jótéteményt árasztanál reá, oly bővet, mint a plejádok lealkonyodásakor hulló esőzapor.

«Abu Músza! Régi ősöd magas polczra emelt téged; zerge, mely szikláról sziklára ugrándozva, a két Száhá ormaira kapaszkodik.

«Te vagy a Jemenitáknak, mindnyájoknak pajzsa, te vagy menedékhelyük,

midőn a háború feljűk vicsorgatja maró fogait.

«Vitézlő vagy, karod fényes jótéteményeket áraszt, de ha boszúl, rettenetesen sújtó az ő büntetése.»

* * *

E korszaknak irodalomtörténeti szempontból még egy tekintetben van nagy fontossága. Az omajjád khalifák nemcsak az udvarukhoz járuló költőket pártolták a régi arab költészet művelésében és így az arab szellem ébrentartásában, hanem pártolták azon tudós törekvést is, hogy az iszlám előzményeit képviselő költészeti hagyományt összegyűjtsék és ezáltal a pusztulástól megóvják. E korszak második felében jelentek meg kezdetei a versgyűjtő *philológiának*, mely azonban csak a következő században fog nagygyá nőni és fejlődésének tetőpontjára elérkezni.

E törekvés teljesen megfelel azon lelki életnek, melyet az omajjád uralkodás szelleme megjelenít: a dsáhilijja ápolásának szemben az iszlám pietismusával. Damaszkus éles ellentétben állott Medinával, az iszlám bölcsőjével, a hol ez időben is sajátképeni tanyája volt a muhammedán ájtatosságnak, mely nem igen volt inyére az omajjád köröknek. Ezek nem a szent hagyományból, hanem a pogányság hőseinek viselt dolgaiból és remek költeményeiből merítik lelkesedésüket. Nem a jámbor sejkheket támogatják, kik a prófétának szétszórt mondásait és tanait gyűjtik a vének szájairól — ez is a következő korszaknak lesz a dolga, — hanem a kutatókat, kik kimennek a sivatagba a beduin törzsek közé, hogy közöttük hőseik és költőik verseit összeszedjék, mielőtt feledésnek indulnának. S ekkor, körülbelől a VIII. század elején veszi kezdetét az a gyűjtő működés, mely a költői *divánok* (gyűjtő-munkák) keletkezésére vezetett.

Ez időben a gyűjtés munkája kétféle irányban halad. Egybegyűjtik egyrészt mindazt, a mit a beduin törzsek kebelében a törzsek híres költőiről megtudhattak; ezek a *törzs-divánok*,* melyekből napjainkig csak egyetlen egy maradt fenn: a német nyelvre is (részben Abichttól, részben Wellhausentől) lefordított *Hudzeiliták divánja*, mely az összes kaszidákat foglalja magában, a melyeket a hudzeilita-törzs traditorai törzsük multjából emlékezetben tartottak. Másrészt egyes kiváló költők kaszidáit és apróbb verseit gyűjtötték *divánokba*. E törekvésnek köszönjük, hogy legalább a VI.—VII. századtól kezdve az arab költészet kiválóbb mutatóványait ismerjük; az igaz, édeskeveset, ha mennyiségüket az arab nép költői hírével

* Ezekről bővebben szölok: *Some Notes on the Divans of the Arabic Tribes* című értekezésben, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1897. évf.

és képességével, valamint azon állással helyezük arányba, melyet a költő az arab társadalomban elfoglalt.

A gyűjtők közül ezen korszakban a legnevezetesebb *Hammád* (VIII. század elején), kit az utókor e melléknéven ismer: *al-rávija*, azaz a *hagyomány terjesztője*. Ő és az övével rokon feladatot teljesítő gyűjtők azonban önállóan is készítettek költeményeket a régiség szellemében és saját munkájukat valamely régi költő nevéhez kapcsolták; authenticus költeményekbe meg a magukéból kisebb-nagyobb darabokat beletoldottak; a töredékeket ügyesen kiegészítették. Ezáltal sok nehézséget okoztak azoknak, kik a *rávik* (traditorok)-tól fenmaradt hagyományt a régiség ismerete céljából felhasználják. Az e célra szükséges kritikai rostálásban már maguk az arab philologok is előljártak és ezzel a mi modern tudományos kritikánknak, mely nem mulasztotta el aggóató gyanújának érvényt szerezni e szörnyű mód interpolált hagyománynyal szemben, becses előmunkával szolgáltak.

De mindenesetre a régi arab költészet azon érdeklődésnek köszöni fenmaradását, melylyel az omajjádok és általán korszakuk művelt és befolyásos emberei a pogányság és szellemi élete iránt viseltettek. Ez érdeklődésükkel hathatós előmozdítóí voltak annak, hogy e szellemi élet okmányai a pusztulástól megóvassanak. Folyton buzdítják, udvarukba meghívják a kezdő philologia neves képviselőit; maguk is okulni, tanulni óhajtanak azokból, a miket e szorgalmas gyűjtők, kik egyuttal a gyűjtött anyag hivatott magyarázóí is voltak, a pogány korszakból összeszedtek.

Halljuk csak, mit beszél az éppen említett Hammád egy udvari jelenetről, mely a damaszkusi khalifák szellemi irányát legjobban ismeretheti meg velünk:

«II. Jezid uralkodása idején az ő társaságának szenteltem magamat. Ezért testvére, Hisám, megharagudott reám. Midőn Jezid meghalt és Hisám követte őt uralkodásában, féltém tőle és egy álló esztendeig házamból ki nem mozdultam, csakis bizalmasabb embereimhez szoktam néha nagy titkolódzva ellátogatni. Midőn ez év elteltével azt tapasztaltam, hogy nevet senki nem említi, biztosságban kezdém magamat érezni és egy pénteken a Ruszáfa-beli mecsetbe is elmentem a nyilvános istentiszteletre. Alig-alig mutatkoztam, már is két rendőr áll mellettem és így szólít meg: «Rögtön jelenj meg a helytartó, Júsuf b. Omar emirnél.» Ettől féltém — így gondolkozám — és arra kértem a rendőröket, hogy engednének előbb haza mennem, hadd bucsúzzam el örökre családomtól. A rendőrök erre nem akartak reá állani, én megadtam magam és a helytartó elé mentem. Júsufot a Vörös csarnokban találtam. Miután szalámomat viszonzotta, egy írást mutat, melynek a következő volt a tartalma: «Isten nevében! Abdalláh Hisámtól, az igazhívők uralkodójától, Júsuf b. Omarhoz. A mint

ez írásomat elolvastad, kerestessd fel Hammádot, a versgyűjtőt, minden késelem és halogatás nélkül, adj neki 500 denárt és egy mahri tevét, melyen tizenkét nap (éj) alatt Damaszkuszba érhet.» Én a denárokat elfogadtam és nyomban magam előtt láttam a felnyergelt tevét. A kengyelbe dugtam lábamat és tizenkét napon át utazva Damaszkuszba értem. Hisám khalifa kapuja elé álltam, bebocsáttatást kértem, és csakhamar előtte megjelenhettem. Tágas csarnokban ült, mely teljesen márvánnyal volt kirakva, két-két márványtábla közé arany pálczák voltak beillesztve. A khalifa vörös pamlagon ült, vörös selyem ruhába öltözve, egész teste pézsmától és ambrától illatozott. Két csudaszépességű hölgy környezte, mindegyik fülében két fényes gyöngygyel ékesített gyűrű. Szalámot mondtam, ő viszonzta az üdvözetet. Közelébe intett, én engedelmeskedtem; oly annyira közeledtem, hogy lábait megcsókolhattam. «Hogyan vagy?» kérdezte most az uralkodó. «Jól», feleltem én, «óh igazhitűek uralkodója.» «Tudod-e, mi okból hivattalak?» «Nem én», mondom. «Azért szólitottalak ide, mert egy verssor jutott eszembe és nem tudom, ki a mondója (szerzője). E verssor tudniillik:

«Reggeli italt kértek, és megjelent egy énekesnő, jobb kezében serleget tartva.»

«Ennek a versnek a szerzője Adi b. Zejd», így feleltem rögtön és parancsára elmondtam az egész kaszidát, melyben e vers előfordul. A khalifa tetszését nyilvánítja és dúsán megvendégelve és ajándékokkal gazdagon megrakva (az összes részletek fel vannak sorolva) bocsátotta el a tudóst.»

A gyűjtő munkát egyúttal a költemények megrostálása és osztályozása kíséri. A philologus tudósok a dúsgazdag költészeti hagyományból, valószínűleg az arabok közérzületének tekintetbe vételével, a legbecesebb darabokat kiválasztják és különféle szempontok alatt egyesítik, nem a nélkül azonban, hogy a szövegek ingadozó hagyományát megállapítsák. E munka alatt kétségtelenül sok változás esett a régi szövegeken, szimmetrikai, nyelvészeti, æsthetikai, de még vallásos szempontból is sok subjectív elemet vittek be a buzgó szerkesztők a régi anyagba; de izlésük megállapította a klasszikus arab költészet eszményét, mely, mint látni fogjuk, évszázadokon át érvényben marad.

Az ép említett Hammád volt az, ki a legelső klasszikus egybefoglalást nyújtotta az arab költészet kedvelőinek. Legelőször ő fűzte egy bokrétába azt a hét kaszidát, melyet az arabság a pogány kor költészete legkiválóbb termékeinek tartott: a *Mu' allakát* néven ünnepeelt hét kaszidát; ugyanis: 1. Imrulkeisz (81 distichon), 2. Tarafa (104 d.), 3. Zuheir (64 d.), 4. Lebíd (89 d.), 5. Amr b. Kulthúm (104 d.), 6. Antara (75 d.) és 7. Hárith b. Hilizza (82 d.) klasszikus kaszidáit; régi időben a 4. és 6. helyébe Nábigá- és A'sá-tól szoktak egy-egy kaszidát helyezni. A Mu'alla-

kát nevéhez (u. m. *felaggatott, kifüggesztett*) egy széltiben elterjedt irodalomtörténeti eset szoktak fűzni, melyről azonban a tudományos kritika azt bizonyította, hogy nincs mögötte történelmi valóság, hanem csak későbbi időben támadt a «felaggatott» elnevezés magyarázására. E kifejezés igaz értelme szerint csak egyik metaphora e fogalomnak, hogy: *becses, nagy értékű*. Egy későn támadt tudós mese szerint a pogány arabok a Mekka közelében levő Okázban a mekkai búcsú kapcsolatában dívó országos vásárok alkalmával versenyre bocsátották egymással leg-híresebb költőiket.

A győztes költeményt arany betűkkel felírva a Ká'bá kapujára függesztették.

Ily kitüntetésben részesültek volna azon kiváló művek, melyeket, mint az arab múzsa legkiválóbb sugalmazásait, «Mu'allakát»-nak, azaz, «a Ká'bára aggatott, függesztett költeményeknek» neveztek.

Midőn Lebid, e költők egyike, ki még a Muhammed fellépését megérte, a Korán velős mondatait hallotta a próféta szájáról — így folytatja a monda — saját babérkoszorúta kaszidáját letépte a szent ház kapujáról: «Nincsen semmi költői dicsőség — úgymond — a midőn Alláh szava ily hatalmasan érinti fülünket.»

A Korán győzedelmeskedik a pogány költészet fölött.

Így akarja egy vallásos korszak legendája.

A Mu'allakáton kívül még egyéb gyűjtemények is támadtak az omajjád korszak vége felé. Bővebb anyagból választotta ki a klasszikusoknak ítélt költeményeket *al-Mufaddal*, kinek gyűjteménye a szerkesztő nevén *Mufaddalijját* nevezeten ismeretes.

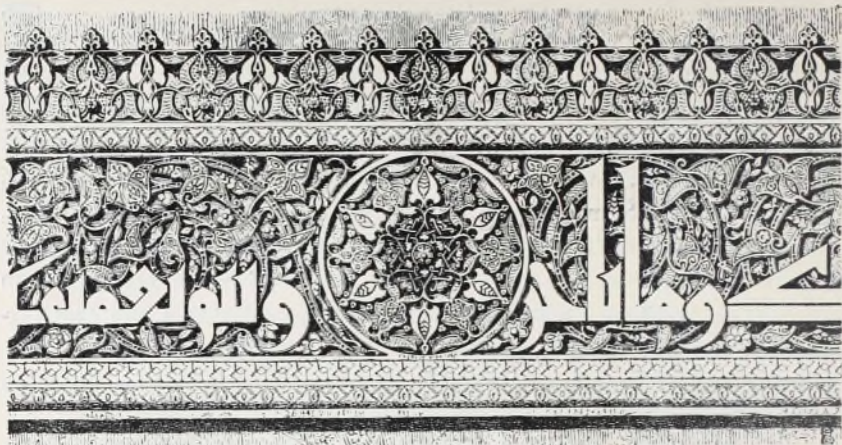
Ez alapvetésen épül fel az iszlám II. és III. századaiban nagy mértékben meginduló philologiai gyűjtő és szerkesztő tevékenység, melynek az arab régiség hagyományának fenmaradását és megőrzését köszönjük.

A gyűjtést és szerkesztést a szövegek magyarázása kíséri és követi, melylyel a nagy grammatikusok és lexicologok (legkiválóbbjaik a perzsa *Szibaweih* — megh. 793-ban — a grammatika atyja és *Al-Aszma'i* — megh. 828-ban — a lexicologia megalapítója) a klasszikus arab nyelv anyagának és használatának tanulmányozására és ismeretére megteremtettek minden segédeszközt, melyet még a mai tudomány is hálával veszen igénybe.

Mint a tudományos törekvések felvirágozására általán, úgy a philologiai buzgalom teljes kifejtésére is csak az omajjád dynastia bukása után, az *abbászidák* idejében beállott viszonyok adják meg az alkalmat.

Csak e korszakban lehet szó az arabság körében *tudományos életről* és az *irodalom* fellendüléséről.

E korszakra térünk át a következő fejezetekben.

Részlet Haszán szultán mecsetéről (épült 1356–1359) Kairóban.

(A középső mezőben látható felirat egy részlet a Korán 48. fejezetének 2. verséből, kúfai írásban: 'hogy Alláh megbocsássa neked a mi régebben volt bűneidből és a mi később következett, és hogy teljessé tegye rajtad kegyeit'.)

IV. AZ ABBÁSZIDÁK KORSZAKA. — A TUDOMÁNY.

A muhammedán államokban mindinkább elterjedő két ellenséges áramlat idézte elő az omajjád dynastia bukását.

Az uralkodók, mint láttuk, kitünőképen az *arab* szellemnek voltak képviselői és az arab nemzeti elem uralmát érvényesítették nagyra nőtt birodalmuk egész terjedelmében. E törekvésük, a panarabismus, a többféle nemzetiségből összealkotott állam nem-arab alattvalói elégedetlenségének volt oka. E nemzetiségek között voltak olyanok is, melyek évezredes nagy kulturával dicsekedhettek — legyen elég a perzsát említenünk. — Ha bele is hajtották nyakukat az iszlám igájába, lelkületük fellázadt a közéletben érvényesülő tan ellen, mely az iszlám fogalmát az arabsággal azonosnak mondta.

Többen e régi nemzetek közül meghunyászkodtak az arabság szüntelenül terjedő hódításai előtt. De élénk oppositíót fejtett ki a perzsa elem; az iszlámnak nem sikerült e nemzet művelt fiai lelkéből ősi nemzeti hagyományait teljesen eltörölni és elenyésztetni.

Az omajjádok uralmának továbbá veszedelmessé vált, a kormány vallásos közönyössége ellenében, az iszlám nevében ellenszegülő *vallásos* irányzat. Ez irány vezetői eleinte ugyan erőtlen, a hatalom vaskarától erővel visszanyomott ellenzékét alkottak; de lassan-lassan mind mélyebb gyökeret vertek a nép tudatában és erős támaszt nyertek mind azoknál is, kik az omajjádok megdöntését más okokból tartották kívánatosnak.

Végre 750-ben a nemzetiségi és a vallásos pártok bár nem együttes,

de egymás kezére dolgozó mozgalmának gyümölcse megérett. Khoraszánból, perzsa földről, előbukkannak a lázadók fekete zászlóikkal és rövid harc után véget vetnek a damaszkusi uralomnak.

Az iszlám kormánypálcáját ezentúl *Abbász* ivadékaik tartják kezükben. Trónrajutásuk körülményei már magukban véve is megadják uralmuk irányát. Ez kétféle tekintetben fog a megelőző korszaktól különbözni.

Első sorban: nem lesz kizárólag *arab* szellemű; az abbászida-uralom főképpen a nemzetiségi elemekre és ezek között különösen a perzsákra támaszkodik. Ezeknek most előkelő szerep jut az államban, nemcsak formai dolgokban, hanem a kormányzás szelleme irányításában is. A khalifák régi perzsa családok ivadékaiból választják tanácsadóikat, maguk is kivetkőznek a khalifa arab jellegéből. Nem az arab beduin sejkheknek utódai, hanem a szaszanida királyéi; ennek attributumait öltik magukra. Székhelyüket is az arab sivatag szélén épült fényes Damaszkusból, perzsa földre teszik át. Felépül az új székváros, Bagdád, a régi perzsa királyváros, Ktesiphon romjainak tőszomszédságában.

Másodszor: a vallásos életet ápolják és vezetik; az állam legfőbb érdekül, a kormányzás legelső hivatásául a vallásos ügyet tűzik ki. Nem világi uralkodók, mint az omajjádok, hanem egy vallásállam kormányzói, a legfőbb vallásos hatalom birtokosai és képviselői: theokraták.

Ily alapon már most teljesen megváltozik az uralkodó közszellem. S a megváltozott szellem teljesen új irányt ad az irodalom fejlődésének is. Még pedig két szempontból:

a) Eddig az irodalom pusztán arab alapon mozgott; folytatása volt az iszlám előtti arabság szellemi életének. Ezentúl az iszlámnak meghódolt nemzetiségek, különösen pedig a perzsa műveltség nagy befolyása fog döntő hatást gyakorolni az arab irodalom alakulására.

b) Eddig az iszlám vallásos eszméinek, a Korán szellemének alig érezhettük hatását a muhammedánok műveltségére. Most az uralom legmagasabb helyeiről indul ki az ébresztés arra, hogy az életben és irodalomban a vallás érdekeit műveljék. Az abbászidák uralma alatt csakhamar megterem a vallásos tudomány és, ennek megfelelően, e tudomány irodalma. Sőt a vallásos irány az irodalom azon köreiben is érezhetővé válik, melyek természetüknél fogva vele nincsenek is közvetlen kapcsolatban. A theologia nyomja rá bélyegét a szellemi élet mindenféle nyilatkozásaira.

Lássuk tehát e két rendbeli hatás eredményeit egyenkint.

Mindenekelőtt nézzük az *idegen nemzetek műveltségének hatását* az arab irodalomra.

E hatás is két irányban nyilvánul. A khalifák indítására, pártolásuk

mellett és bőkezűségüktől istápolva keletkezik a philosophia és az exact tudományok művelése az arab irodalomban; népszerűbb alapon keletkeznek az irodalom egyéb ágai. Az irodalmi fejlődés mindkét neme pedig abban a közös sajátságban osztozik, hogy nem az arab szellemből indulnak ki, hanem idegen népek műveltségében gyökereznek, ezekből oltatnak be az arab irodalomba, a hol gyors, sőt mondhatni rohamos fejlődésnek indulnak.

Az V—VI. században igen rossz idők jártak a philosophiai tanulmányokra a byzanci birodalom egész területén. Az V. század végén Zeno császár az edessai híres iskolát, melynek annyi érdeme volt Aristoteles tanulmányozása és a peripatetikus philosophia fejlesztése körül, egyházi villongások következtében megszüntette; majd Justinianus (529-ben) az athéni újplatonikus főtanodát oszlatta fel. A görög birodalomból kiűzött philosophusok és egyházi eretnekek a perzsa állam területére menekültek, melynek királyai, a szaszanidák, már azon ellenséges viszony és politikai versengés miatt is, mely ez időtájt a két állam között uralkodott, kész örömezt nyújtottak biztos menhelyet a szabad gondolkodás tanítóinak.

A szaszanida királyok védelme alatt itt virágzó iskolák keletkeztek, melyekben nagy eredménnyel művelték a philosophiát és a természet-tudományokat. Legnagyobb híreket hoztak a niszbiszi és a gondisápurai iskoláknak, különösen az utóbbinak. Itt készültek a görög íróknak fordításai syr nyelvre, mely a keleti keresztyénségnek egyházi és irodalmi nyelve volt. Különösen Khoszu Anúsarván (531—578) karolta fel a Justinianustól kiűzött tudósokat. A perzsa király udvarába fogadta kora legkitünőbb bölcselkedőit; Aristoteles és Plato munkáiból sokat fordítottak perzsa nyelvre. Így vetette meg lábát a görög tudomány a perzsák műveltségében, a melyben már a parthus királyok alatt is előzményei voltak, melyek azonban a szaszanida dynasziától kitűzött nemzeti, az idegen elemnek nem kedvező irány befolyása alatt csakhamar eltűnedeztek vala. A VI. század közepétől kezdve ismét meghonosodott az anyarszágából kiűzött görög műveltség Perzsiában.

Ily viszonyokkal találkozunk az abbászida khalifák, midőn a muhammedán birodalom középpontját Bagdádba helyezik át, oda egyesítik nemcsak az udvari élet díszét és fényét, hanem a szellemi élet érlüktetését is. Már a dynasztia második uralkodója, *Manszúr* (754—757) azzal bizza meg a gondisápurai iskola neves tudósait, hogy görög munkákat arabra fordítsanak. E mozgalomra nagyon jellemző, hogy a legelső munkák, melyeket fordítottak, az orvostudomány köréből valók. Mégis első sorban arra lehettek kíváncsiak, hogy a tudomány mily eszközöket ad az ember kezére, testi egészségének fentartása, életének meghosszabbí-

tása érdekében. Csak ezután következett az elméleti philosophia és a matematika és vele kapcsolatosan az astronomia és a földrajz.

Hárún al-Rasid alatt (786–809), ki a byzanci birodalommal viselt háborúból sok görög könyvet hozott haza zsákmányul, serényen folyt e tevékenység, mely fénypontjára Hárún fiának, a rationalista irányt a vallás terén is meghonosító *Má'mun* (812–833) uralkodása idejében emelkedett.

E fejedelemnek köszöni az arabok tudományos irodalma felvirágzásának leghathatósabb feltételeit. Iskolákat és könyvtárakat alapított birodalma minden nagyobb városában egészen Bokharáig. E tudományos intézetek között a legnevezetesebb a székvárosában Bagdádban alapított nagy tudományművelő alkotás, «a tudomány háza», a mint nevezte, mely egyúttal bő könyvtárt is magában foglalt, mely körül a tudósok nagy társasága folytathatta komoly kutatásait. Az ő pártolása alatt ekkor világhírű tudósok dolgoztak Bagdádban; közöttük p. o. *al-Khwárezmí*, a nagy matematikus és geographus, kinek latinra fordított munkájából ismerkedett meg Európa legelőször az algebrával és ki a khalifa rendeletéből, ind és görög előmunkálatok alapján, astronomiai táblákat is kidolgozott. E korszakba tartoznak *al-Farghání* (Alfraganus) astronomiai munkái is, melyeket Európában a középkorban latin fordítás közvetésével tanulmányoztak és nagy tekintélynek tiszteltek.

Egyre folyt Má'mún alatt a görög irodalom leghíresebb munkáinak megszerzése az arab tudományosság számára. Midőn a khalifa III. Mihály görög császárral békét kötött, a békefeltételek közé egy pontot is felvétellett, mely a császárt arra kötelezte, hogy a birodalma könyvtáraiban található könyvekből egy-egy köteles példányát a bagdádi nagy könyvtárba szállítson.

A fordítási tevékenységre a khalifa a gondisápurí tudósokon kívül még egyéb tudós köröket is alkalmazott. Mezopotámia keresztyén klastromaiban ugyanis sokat foglalkoztak az aristotelesi philosophiával és sokat fordítottak belőle szyr nyelvre. Úgyszintén a Harrán nevű tartomány, melynek lakosai az ősi *aramaeus* pogányság hagyományait tartották fenn és régi vallásuk gyakorlását a *szábiusok* új nevezete alatt folytatták a khalifátus alatt, bővében volt tudós bölcselkedőknek és a természettudományok művelőinek. Ezeket is Bagdádba vonta a khalifa bőkezűsége, hogy velük a görög művek szyr fordításait, melyek közöttük támadtak, arab nyelvre tétesse át, vagy pedig ugyancsak a görög nyelvből fordíttasson velük az iszlám tudományos nyelvére. E nagy szorgalommal és lelkesedéssel fogamatba vett tevékenységben különösen egy *Hunein b. Iszhák* nevű keresztyén tudós tűnt ki, kit a későbbben oly nagy virágzásnak induló arab orvostudományi irodalom megalapítójának tekint-

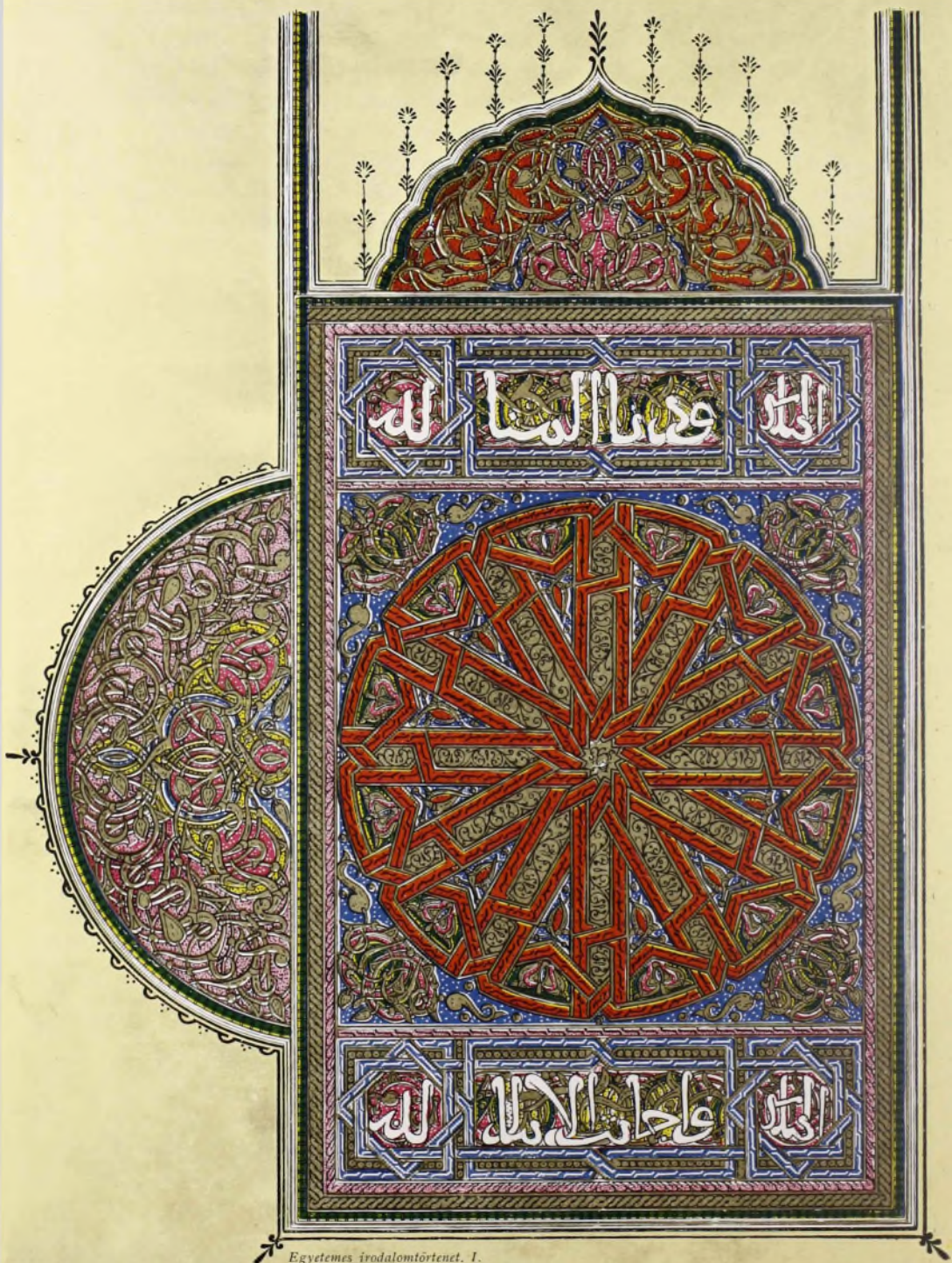
hetünk azáltal, hogy az arab Aristotelesen kívül Galenus orvostudományi munkáinak arab fordításáról is gondoskodott. Hogy a khalifa mily sokra becsülte Hunein munkásságát, azon módból is kitűnik, melyen a buzgó fordító dolgozatait megjutalmazta. A fordító műhelyéből kikerülő vaskos kötetek súlyát arannyal mérette meg és a súlymérő aranyakat juttatta tiszteletdíjúl Huneinnak. Azt beszélük, hogy az arab orvosi irodalom megalapítója a nála alkalmazásban levő másolódiákok használatára jó vastag papírost gyártatott és hogy ezentúl szigorú utasítást adott nekik, hogy a khalifa könyvtára számára készülő első példányokat jó nagy betűvel írják le.

Azonban ez idegen elemeken kívül, melyeket a khalifa a tudományos irodalom fejlesztésére felhasznált, akadt e korszakban tősgyökeres arab ember is, ki mint fordító és önnálló feldolgozó nagy hatással volt az új szellemi irány megerősítésére, a görög tudomány terjesztésére arab nyelven. Értjük *al-Kindit*, kit a muhammedánok «az arabok philosophusának» szoktak nevezni. A tudománynak csaknem minden köre van képviselve ama 265 dolgozatban, melyeknek mai nap nagyrészt csakis cízei ismereteseek, de melyek közül néhány még latin fordításban is fennmaradt, tanúságot téve szerzőjüknek (kinek neve az európai irodalomba *Alkindius* vagy *Alchindus* alakban jutott el) a távolba is gyakorolt nagy hatásáról.

A Má'mún khalifától teremtett szellemi mozgalom közvetlen utódainak uralkodása alatt sem szünetel. Jelesen a fentemlített harráni tudósok érvényesülnek most a tudományos munkában. S köztük különösen egy harráni tudós család tűnik ki, melynek két századon át mintegy öröksége volt, hogy a görög tudományt művelje és arab fordításokban a muhammedán műveltséggel közvetítse. E jeles család élén látjuk a híressé vált *Thábil b. Kurrát* (836—901), ki az elméleti philosophián kívül Euklides, Archimedes, Hippokrates tanait tette hozzáférhetővé azoknak, kiknek tudományos nyelve az arab volt. Körülbelül 150-re teszik dolgozatainak számát e tárgyakról. Törekvéseiben számos tanítványai, első sorban saját fiai és unokái követték példáját. Alig van a görög philosophiai, orvostudományi, matematikai és astronomiai irodalomban nevezetes munka, melyet e tudós keletiek az arab irodalomba be nem kebeleztek.

E fordítások nyomán fejlődhetik már most a X—XIII. századokban az önálló tudományos tevékenység a khalifa széles birodalmában; nélkül köszöni az arab tudomány különösen nagy matematikusait és astronomusait, kik a fordított munkákból elsajátított igazságokat az uralkodóktól berendezett tudományos műhelyeken gyakorlatilag alkalmazzák és szélesen kiépítik. Közöttük a leghíresebb *al-Battáni* (az európai középkori

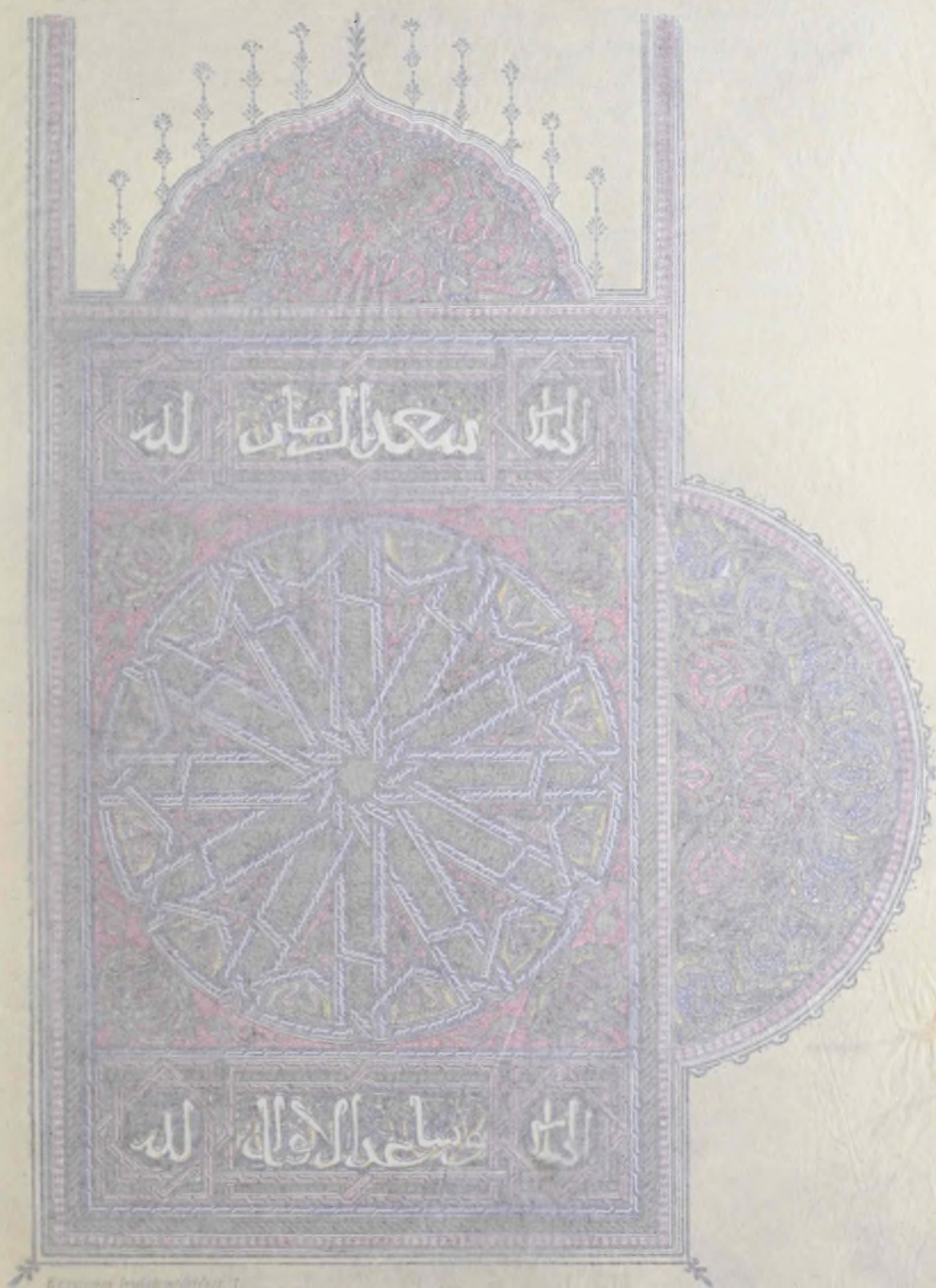

Egyetemes irodalomtörténet. I.

KORÁN LAP A XVIII. SZÁZADBÓL.

(Prisse d'Avennes után).

(Ha) Közében van a halál — Alláhtól van. — (Ha) távolról repülő nyilak (hozzák a halált) — Alláhtól van.

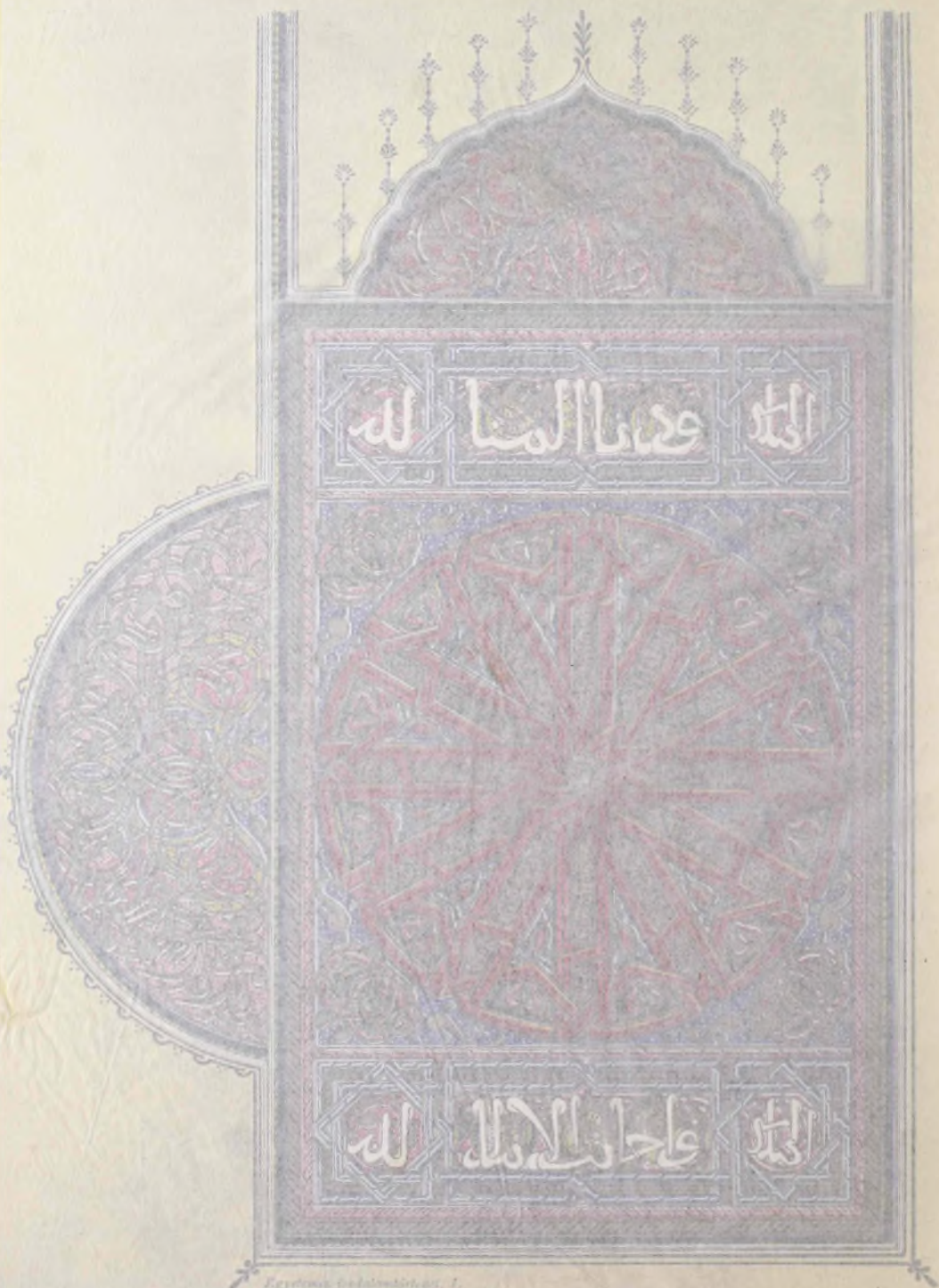

Koránok lefordításai. I.

KORÁNLAP A XVIII. SZAZADBÓL.

12. kép. 27. oldal. 1800.

Az idő boldogsága — Ajjától van. — A jó szerencse kezezése — Ajjától van.

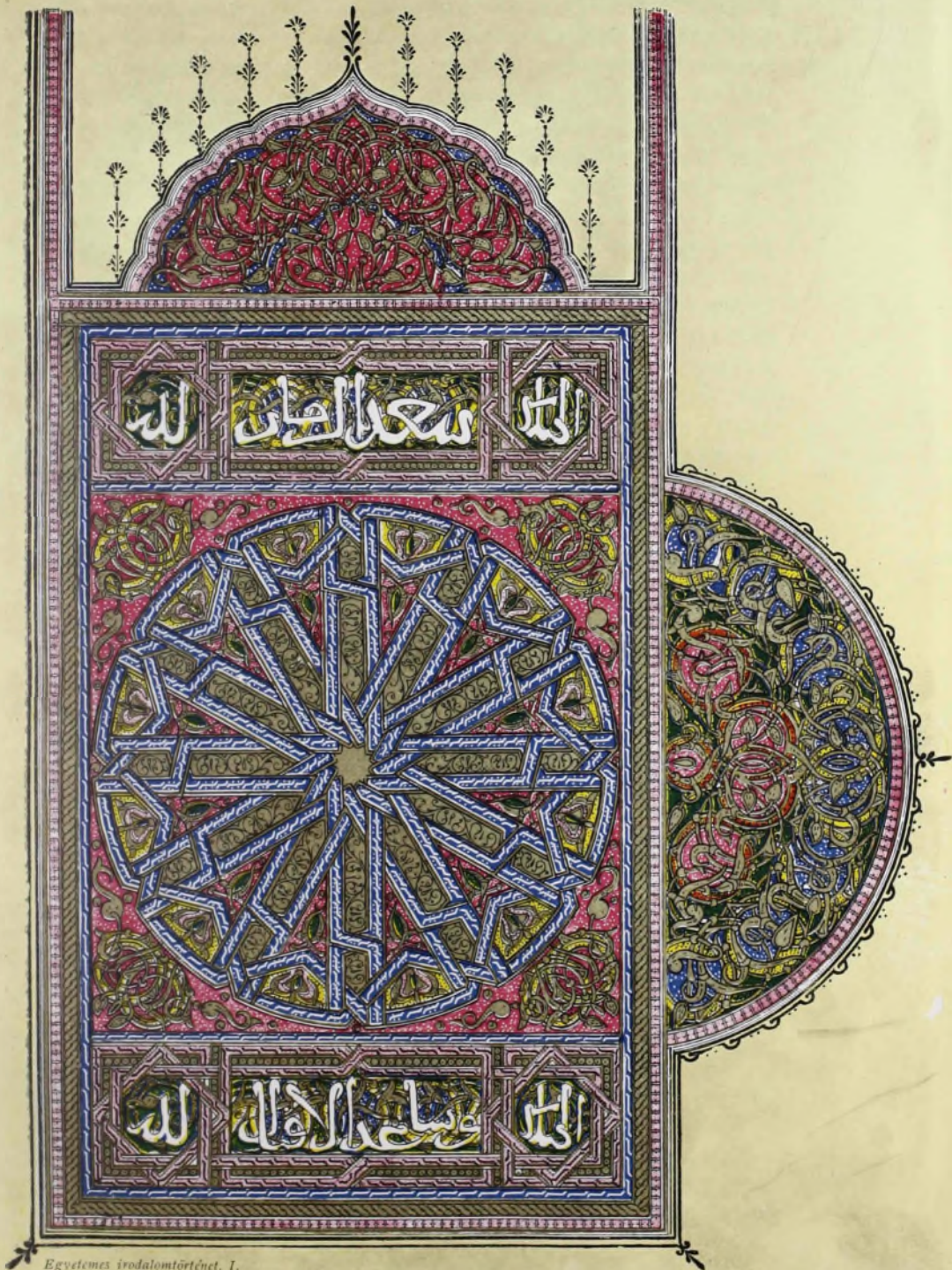
Egyetlen példányból fennmaradt.

KORÁN LAP A XVIII. SZÁZADBÓL.

(Prima d'Arques ad.)

[Ha] Kérlek van a bold? — Alloból van. — [Ha] tisztelettel megköszönök a határozat.

— Alláhtól van.

Egyetemes irodalomtörténet. I.

KORÁN LAP A XVIII. SZÁZADBÓL.

(Prisse d'Avennes után).

Az idő boldogsága — Alláhtól van. — A jó szerencse kedvezése — Alláhtól van.

irodalomban *Albategnius* néven, megh. 929), kinek a rakkai observatoriumban tett megfigyelései alapján készült munkái latin fordításokban hatottak a csillagászati tudomány művelésére nyugaton; mellette sorakozik a nagy *Abulvafá* (megh. 997), kinek *Almagest-jét* a csillagászat történetírői a legfontosabb tudományos felfedezések tárházának jellemzik. Tanítványa *Ibn Júnusz* a X. században Kairóban képviseli a matematika és astronomia azon magas színvonalát, melyre nagy elődjei Mezopotámiában helyezték. Munkájából azt a tényt lehetett megállapítani, hogy az arabok e korszakban oly módszereket alkalmaztak, melyek a matematika művelésében a modern tudomány haladását előkészítették. S e nagy tudományos munkázkodás eredményei a khalifátus fennállásán túl is éreztetik hatásukat, midőn a XIII. és XIV. században a khalifák példáján épülve az iszlám népek fölött uralkodó mongol khánok karolják fel e tanulmányokat. *Ulugh-bég* (1394–1449), Timurleng unokájának nevét a tőle szerkesztett csillagászati táblák kapcsolatában említik.

E tudományos törekvések, melyek természetüknél fogva nem számíthattak népszerű részvételre, hanem inkább csak az előkelő szellemek kisebbségére támaszkodhattak, mindenesetre nagy befolyást gyakoroltak a vallásos elméletekre is. A *mu'taziliták* neve alatt ismeretes racionalistikus dogmatikai irány kétségtelenül a philosophiából merítette erősségeit; virágzása és hivatalos pártoltatása egybeesik azon khalifák idejével (812–848), kik a görög philosophia átültetésének kedveztek.

A leghatározottabb kifejezésre jut azonban a philosophiai és természettudományi mozgalom hatása a X. században Bagdadban és Baszrában (az Euphrates alsó folyása melletti városban) alakult egy szövetségben, mely az *Őszinték* (ikhván al-szafá) nevén ismeretes. E bizalmas szövetség tagjai azon czélt tűzték maguk elé, hogy az orthodox muhamedán tanrendszer helyébe, a vallás elveinek épségben tartása mellett, a philosophiai gondolkodáson alapuló világnézetet kifejtsenek. Az aristotelesi philosophiának, ennek ujplatonikus magyarázói értelmében, vették hasznát. Tanaik összességét a névtelen munkák egy sorozatában foglalták össze, melyet Dieterici német feldolgozása a művelt közönségnek hozzáférhetővé tett. Ez *ötven értekezéssel*, melyekben a philosophia és természettudomány egész birodalmára kiterjednek, nem pusztán a tudós közönséghez fordulnak, hanem népszerűsége tartanak igényt. Az a szándékuk, hogy a philosophiai gondolkodáson alapuló világnézetet általánossá tegyék és az iszlámon belül jogosultságot vívjanak ki számára a Korán és a vallásos világnézet mellett. Értekezéseik lépten-nyomon Korán-idézetekkel és szent szövegekkel vannak átszöve; természetesen más irányban használják azokat, mint az orthodox theologusok. Az ujplatonikusoktól eltan allegorikus magyarázó módszer által alkalmassá

teszik a Koránt, hogy philosophiai tanaik mellett bizonyítson. Munkáikkal kétségtelenül nagyon fontos okmányt teremtettek arról, hogy a görög philosophia átültetése már a X. században mily gyökeres hatást tett az iszlámot valló szabad szellemekre.

Egyidejűleg azonban a vallásos tekintetektől függetlenebb tanulmány is virágzásnak indult. Midőn a X. század közepe felé a khalifai méltóság és hatalom rövid virágzása után csakhamar elkallódik és a khalifák mellett tőlük látszólag függő, lényeg szerint azonban teljesen önálló dynasztiák keletkeznek a muhammedán birodalom sok pontján, az új fejedelmek udvarain új pártolókra talál a mindig eleven tudományos mozgalom. Most még az az előny is jut neki, hogy nincsen többé a khalifa székvárosába központosítva, hanem a muhammedán kelet sok pontján terjeszti a világosságot. Mindegyik székhely a gazdag és sokoldalú szellemi élet egy-egy gyűjtő pontjává vált és, a mi nem a legutolsó, készséges menedékhelyévé oly gondolkodóknak, kiket a sötétség képviselői más helyről elkínózni és elüldözni találtak. Gazdag könyvtárakban, melyeknek a másolók ernyedetlen munkája az irodalom legbecesebb kincseit szerezte meg, hathatós központokat teremtettek a kutatás számára az iszlám legtávolibb részeiben is. E gyűjteményeket mind maguk a fejedelmek mind vezírjeik, kik a tudományok kedvelésében nemes versenyre kelnek velük, a legnagyobb szabadsággal bocsátják a kutatók rendelkezésére. Egyszer egy bujida fejedelem, Fakhur al-daula, a tudós államférfiút, Iszmá'il ibn 'Abbád-ot (937—995) óhajtotta a vezír méltóságával felruházni és az udvar környezetébe vonni. Azon okok között, melyek miatt a tudós ember e megbízás elfogadása ellen szabódott, azt is fel kell említeni, hogy könyveinek elszállítása 700 teherhordó tevé kibérlését tenné szükségessé.

Oly időben, midőn Bagdában a mindinkább theokrata méltóságára szorító khalifa körül sötét szellemek üldözik a szabad kutatást, Nisáburban, Bokhárában, Aleppóban a kis fejedelmek ujdonat új udvarain nyugodtan és háborítlanul, sőt az uralkodók pártolásától elősegítve, munkálkodhatnak a gondolkodó elmék azon korszakos műveken, melyeknek hatása messze túlterjed keletkezésük szűk körén és melyeknek világító sugarai még a nyugati világba is elhatottak. Északi Szýriában a hamdanidák, kikről a költészet fejlődése során még később is szó leszen, bár kis államukat folyton a byzanci birodalom ellen kell megvédeniök, udvarukat a költők és tudósok gyűjtő helyévé teszik. Itt működött *Alfárabi* (ugyanaz az Alphorabius, kivel Temesvári Pelbártnál a Katalin-legenda kapcsolatában találkozunk), a X. század legnagyobb philosophusa (megh. 950-ben), a ki az aristotelesi philosophia, különösen az *Organon* magyarázása által lett híressé és kinek számos értekezései,

melyek a tudomány különféle ágaira, még a zene elméletére is terjedtek, az arab tudományos irodalomban korszakot alkottak és latin fordítások révén a nyugati világba is eljutottak.

A Bokhárában virágzó szamanida dynastia egyik fejedelmének, III. Núhnak udvari könyvtárán tanulmányozta a nyugaton is, mint a *Canon* (Roma 1593) híres szerzője, *Avicenna* (Ibn Szína, megh. 1037) a bölcsészetet és a természettudományokat; majd a Hamadánban uralkodó bújida fejedelemben talál mæcenást és udvarán írja meg azon nagy philosophiai és orvostani munkákat, melyeket már a XII. században latin nyelvre fordítva Európában szorgalmas tanulmányozás tárgyává tettek.

Mivel philosophiai magyarázataiban a vallás tételeit nagyban tekintetbe vette és nem egy engedményt tett nekik a tiszta aristotelismus rovására, másrészt fejegetései színvonalát is szívesen alkalmazta a közértelem igényeihez, némely műve inkább birt népszerűsége vergődni, mint az elvont módon bölcseledő Alfárábi értekezései.

Az ernyedetlen buzgalom, mely a tudományok valamennyi ágában az ázsiai fejedelmek pártolása mellett érvényesül, utánzandó például szolgált az abbászidáktól elszakadt vagy legalább is velük csak laza kapcsolatban álló északafrikai és egyiptomi fejedelmeknek is. Az ő országukban is nagyon értékes tudományos élet fejlődik.

Az aglabida helytartó-fejedelmek, majd később az első fátimida khalifák szolgálatában áll mint orvos a zsidó *Israeli Izsák*, ki a X. század elején az aristotelesi philosophia és az orvostudomány körében nagyhatású irodalmi és tanító munkásságot fejtett ki előbb Kairavánban, később Egyiptomban. Arab nyelven írt számos munkáját a XI. század közepe felé a salernói orvosi iskola egyik tagja *Constantinus Africanus* fordította le latin nyelvre (kiadva Leidenben 1515). Tanítványai közül számosan nagy hírre vergődtek; a legkiválóbbak egyike *Abù Dsa'far Ahmed al-Dsazzár* (megh. 1004), az arab orvostudomány nagy tekintélye, kinek tantermébe messze földről zarándokoltak az orvostudomány elsajátítására törekvő ifjak és férfiak.

Amint az orvostudomány neves képviselői legnagyobbbrészt a philosophia művelésével kapcsolják össze természettudományi kutatásukat, úgy Israeli is még Avicenna előtt egyike az aristotelesi philosophia legjelentékenyebb képviselőinek. Bölcsészeti főmunkáját, melynek a most már elveszett arab eredeti alapján készült zsidó fordítását csak nem rég (1900) tette közzé hazánkfia, Fried, a keresztyén scholastikusok is figyelemmel tanulmányozták. Albertus Magnus és aquinói Szt. Tamás többször idézik az Isaac Judæus könyvét e czímen: *Liber Elementorum*.

A fátimidák, majd bukásuk után, még inkább a nagy Szaladintól alapított ejjúbidák dynastiája alatt, a Nilus völgyében nagyban fejlődik azon szellemi életet, mely által az ázsiai iszlám oly lényegesen hozzájárult a tudományok haladásához. Az imént már szóltunk a kairói csilgagvizsgáló intézet egy nagy tudósáról. Egyiptomban működik az a férfiú is, ki az *optika* fejlődésében nevezetes fordulópontot jelez, *Muhammed b. al-Haszan ibn al-Heilham* (megh. 1038), és a középkori latin irodalomba *Alhazen* néven vonult be. Ő a szerzője az «*Opticæ Thesaurus Alhazeni Arabis*» czimen latinra fordított fénytani munkának, melynek a látás elméletében, a sugártörés és tükrözés törvényeinek felismerésében nevezetes érdemet tulajdonít e tudomány történelmének.

Nincs azonban, még a modern tudomány szempontjából sem, a keleti tudományosságának dicsőbb és emlékezetesebb neve, mint az *Al-Bérúni-é* (1000 körül), ki Indiában a gaznevida udvar árnyékában írta nagy geographiai, matematikai és astronomiai munkáit, melyek újkori tudományunknak is sokoldalú tanulsággal szolgálnak. Különösen két munkáját, melyekhez most, fordítások révén, a művelt nagy közönség is hozzáfér, érdemes külön kiemelni. Az egyikben mély históriai és astronomiai tanulmányok alapján a régi *keleti népek kortanát* ismerteti; a másik, melynek megírására a mogul fejedelem indiai hódításai folytán nyílt meg az alkalom, *Indiának és népességének geographiai, archæologiai és néprajzi ismertetésével* foglalkozik. E gazdag tartalmú munkával a X. század arab írója rászolgált arra, hogy a világ legelső szanszkritistájának nevezzük. Az európai tudományt e téren majdnem kilencz évszázaddal megelőzve valóságos tudományos gyűjtés és elmélyedés alapján adhatott hirt az ind vallásról, az addig csupán csak hírből ismert népek jogi és társadalmi intézményeiről, történeteikről és régiségeikről. Ha az európai tudomány előbb ismerkedik meg Al-Bérúnival, korábban oszlik szét az a homály, mely a Védák hazájára a Nagy Sándor hódításai és az angolok gyarmatosítása között lefolyt időben borult.

Az arabok geographiai tanulmányai és művei szoros kapcsolatban vannak azon tudományos hatásokkal, melyeket a görög irodalom ébresztett az arab műveltség körében. A geographiai tudomány haladása párhuzamosan indul az *astronomiai* irodalom meghonosodásával. E téren még indus befolyás is kimutatható volt, a mennyiben Al-Manszúr khalifa az ind *Sziddhanta* arab fordításáról gondoskodott. Legelőkelőbb vezére azonban az arab astronomiai irodalomnak *Claudius Ptolemaeus* *μεγάλη σύνταξις*-a volt, mely arab feldolgozásaiban az *Almadseszt* néven ismeretes. A geographiának és a dúsán kifejlődő kosmographiának Ptolemaeus munkái adták meg az irányt, fejlődésüknek egész szellemét. Midőn a tudományos élet fejlesztése a görögök fordítására szorítkozott, Ptolemaeus

geographiáját is felvették a lefordítandó görög munkák sorába. Később, Ptolemæus módszerének szemmeltartásával önálló, a khalifátus birodalmát egész terjedelmében kimerítő, de még azon túl is terjedő (Khina, Japán stb.) földrajzi munkákat irtak, melyeknek gazdagságáról a *De Goejé-től* arab nyelven kiadott *«Bibliotheca geographorum arabicorum»* című, eddig 8 kötetre terjedő gyűjtemény nyújthat némi fogalmat.

A puszta elméleti érdeken kívül a khalifátus adminisztrációjának igényei is nagy tényezői voltak az ily munkák szerkesztésének. Elmondhatni, hogy e téren a politikai szükségletből támadt irodalmi feladatot a görögöktől eltanult módszerrel oldották meg. Ez irodalom legrégibb képviselői között találjuk *Ibn Khordábeh-t* (844—848 körül irt), ki előbb Médiában működött mint postamester, később a birodalom központjában volt postahivatalnok. Munkájában különösen közigazgatási szempontokat tüzött ki, a mennyiben első sorban minden kerület adózási viszonyairól ad számot.

Az eféle munkák írói nem szorítkoznak a puszta geographiai adatokra és az ezekhez füződő helyrajzi mozzanatokra, melyeket görög mintáik módjára az *Itinerarium*-ok során közölnek, hanem eleven érzeket tanúsítanak a helységekhez kapcsolható ethnographiai és kulturtörténeti tudnivalók iránt is. Nemcsak az itinerariumok alkalmával felmerülő városok, hegyek, folyamok stb. ismertetésére helyeznek súlyt, hanem a vidékek és országok művelődési állapotaira, a népesség szokásaira is; sőt valódi kedvteléssel sorolják fel alkalom adtán a tudós és jeles embereket, kik a felemlített városokból és kerületekből származtak és vagy ottan letelepedvén, vagy akár csak futólagosan megfordulván a művelődésre hatást gyakoroltak. Gróf KUUN GÉZA munkáiból (legutóbb a *«Magyar honfoglalás kulfői»* során kiadott *«Keleti kutfők»*-ből) is meggyőződhetünk róla, mily fontos adatokat nyújt ez irodalom a magyar nemzet honfoglalás előtti vándorlásai idejére nézve azon népekről, melyekkel a magyarok és a velük rokon népek érintkezésbe kerültek.

E gazdag geographiai irodalom sommáját a XIII. században megalkotta *Jákút* (1179—1229), görög származású ember, ki zsenge korában mint rabszolga került Bagdádba, a hol egy kereskedő házában muhammedán nevelésben részesült. Kiterjedt kereskedelmi utak keltették fel benne a geographiai irodalom iránt a szeretetet és fogékonyságot; ezek alkalmával ébredt benne a gondolat, hogy egy nagy encyklopædiaszerű munkában nemcsak az előző gazdag irodalmat felölelje, hanem hogy saját utazásait és megfigyeléseit is, melyek csaknem az iszlám egész területére kiterjedtek, feldolgozza. Ez irodalmi kutatások és közvetlen tapasztalatok s tanulmányok eredményét *Jákút* nagy geographiai lexikona foglalja magában (6 vaskos kötetben kiadva), melylyel a keleti író

az első e fajta európai munkát csaknem négy évszázaddal előzte meg. Saját nyilatkozatából látjuk, mennyire mozdította elő nagy vállalata sikerét a birodalom távoli részeiben a khalifátus decentralizációja folytán mindenfelé felvirágzó tudományos élet. «Tíz nagy nyilvános könyvtárt használtam Merv városában — szószerint ezek az ő szavai — ezek között legeltem, világosságukból sok hasznot húztam; a könyvek szeretete elfeledteté velem családomat és szülőföldemet. Innen merítettem legnagyobb részét annak, a mit munkáimban egybegyűjtöttem.» S a kis aleppói fejedelemség tudós ministere, *Ibn al-Kifli*, adott neki módot arra, hogy nagy anyagát rendbeszedhesse és az ottani nagy könyvtárakból kiegészíthesse. Néki ajánlotta aztán nagy geographiai encyklopædiáját, melyet napjainkig a keleti geographia legjutalmazóbb segédforrásaként használunk.

A muhammedánok úgy vallásos, mint tudományos életének sajátosságai nagyban mozdították elő a nagy utazásokra való vállalkozást. Az iszlám törvénye szerint a kegyes igazhitű, ha módjában van, bármily távol vidékéről egyszer életében *Mekka* felé törekedik. Nagyon gyakoriak voltak, különösen a XV. századig a nagyterjedelmű *tanuló-utazások* is. Spanyolországból Bagdádba meg Khoraszánba utaznak a tudásra vágyó ifjak, sőt meglett férfiak is, hogy valamely híres mester előadását hallgassák. Viszont a legtávolabbi Keletről a nyugati országok híres iskoláit és tanárait keresik fel a tudomány művelői. Akár a vallásos, akár a tudományos célú utazás gyakran számos éven, nem ritkán évtizedeken át idegen országokban marasztalja őket. Nem sietnek hazafelé; nagy kerülők árán utjukba ejtik az iszlám híres országait és városait, természeti és társadalmi viszonyaikat nagy érdeklődéssel figyelik meg, hogy bővebb köröknek hirt adhassanak róluk.

E révén az iszlám népei között nagy *utazási irodalom* fejlődött, leginkább arab nyelven. A legtöbb geographiai író, mindazok, a kiknek neveit eddig említettük, nem pusztán könyvtárakból, hanem helyszíni tapasztalataikból szedték munkáik anyagát. Nagy hire van az európai irodalomban is *Idriszi*- (Edriszi-)nek, ki a XII. században saját és mások utazásai alapján II. Roger szicíliai király megbízásából egy nagy geographiai munkát szerkesztett, tulajdonképen magyarázatul a király számára (1154) készített ezüst mappához.

Az összes arab utazók között a legbővebb területeket járta be és írta le egy Tangerből (Marokko) származó arab tudós, ki az európai kutatásokat sok téren évszázadokkal megelőzte és kinek munkája, mióta Európában hozzáférhetővé vált, geographiai és néprajzi ismereteinket előmozdította. *Muhammed ibn Balútá*-nak hívják ez utazót. Hazájából 22 éves korában azzal a czéllal indult útnak, hogy a mekkai búcsútjárást

teljesítse. Több ízben meg is fordul Arábia szent városaiban; de e kegyes utazásokat egyuttal arra is felhasználja, hogy rengeteg kerülőkön Ázsia és Afrika kevéssé ismert vagy éppen ismeretlen vidékeit bejárja és a déli Európát is érintse. Arábiát, Syriát, Perzsiát, Mezopotámiát, Zanzibárt, Kis-Ázsiát éveken át utazta be; Kis-Ázsiából a Kipszak vidékére (déli Oroszország) rándul át, a hol abban az időben Dsingiz khán utódai uralkodtak. Konstantinápolyt is meglátogatta, s Bokhárán s Afganisztánon át az Indus völgyébe hatolt be. Delhiben, mely akkor a muhammedán Indiának fővárosa volt, két évig mint kádi szerepelt, míg az indiai szultán egy követséggel bizta meg a khinai császárhoz. Ez alkalommal beutazza a Malabár partvidékét, Kalkuttából átmegy a maldivi szigetekre, a hol ismét kádinak foglalták le. Innen Ceylonba vízi utazási vágya, meglátogatja az indiai archipelagus szigeteit és Khina egy részét. 1325—1349-ig huszonnégy évet töltött ez utazásokon; hazatérte után sem nyugszik meg; 1351—1354. újra vándorbotot ragad és utazást tesz Marokkóból előbb Granadába, a hol akkor még muhammedán fejedelem uralkodott, majd rövid szünetelés után Szúdánba rándul és egészen Timbuktuig jut el. Huszonhét éven át csaknem szakadatlanul folytatott utazásainak eredményeit egy vonzó útleírásban birjuk, melyet francia fordításban is olvashatunk. E rendkívüli munka gazdag adataival és változatos szempontjaival a földrajz, kulturtörténet és ethnographia dúsan jutalmazó forrása. Mindenesetre a legtanulságosabb utazási munka a Marco Pólót megelőző időből.

V. A TÖRTÉNELMI IRODALOM.

Láttuk, hogy a philosophia és az exact tudományok művelését az arab irodalomban felsőbb pártolás segítette életre.

Népszerűbb gyökerei vannak a *történelmi* irodalom első kezdeteknek. A történelmi irodalom, csiráit tekintve, idegen csemete az arab műveltségben. Első elemeit hiába keresnők a régi arab kultúra körében. Az arabok szellemi életében az iszlám előtt, de még egy fél századdal az új életviszonyok megalakulása után sem mutatkozik semmiféle jele annak, hogy az, a mit *történelmi érzéknek* nevezünk, a nemzet lelkében bármi parányi helyet elfoglalt volna. Az iszlám keletkezésekor a multakról való emlékezésük alig terjedt vissza továbbra, mint a Muhammed fellépését közvetlenül megelőző évszázadra. S e határon belül sem jutottak magasabb fokra, mint odáig, hogy törzseik bölcsei és javasai az ellenséges törzscsoportokkal vívott vérboszú-háborúkról és az ezek során előfordult apró csete-patékról regéltek. Országuk azon nevezetes eseményeinek, melyekről az ékiratokból (VI. század Kr. e.) és a római törté-

netirókból értesülünk (pl. Aelius Gallus arab hadjáratának Augustus császár alatt), semmi nyoma az arabok történeti emlékezéseiben. A lelki élet ezen iránya nem teremt a történelmi irodalom kifejtésére alkalmas talajt. Úgy hiszem, hogy egy külön e kérdésnek szánt dolgozatban* bebizonyítottam azt a tényt, hogy a történetírás első csirái a perzsa műveltség köréből kerültek az arab irodalomba, mint egyik mozzanata és jele azon nagy szellemi hatásnak, melyet az iszlamnak meghódolt perzsa nép gazdag műveltsége a hódítókra tett.

A perzsák között a szaszanida korszakban dúsan fejlődött a történelmi irodalom. Leginkább az egyes királyok viselt dolgairól szóló monographiákat írtak. Már a VI. században Khoszru Anusarván, kiről mint a tudományoknak kedvező fejedelemeiről csak az imént szólottunk, elrendelte a királyok történetének összegyűjtését a legrégebb mondai királyoktól le egészen saját koráig; e munka folytatását még a legutolsó szaszanida király is előmozdította. Ez irodalmi irány hatott az arabokra, midőn a legyőzött kulturnép befolyása alá kerülvén, a maguk történetét is írásba kezdték foglalni. Legelőbb az iszlám háborúinak történetét írták meg; az eféle tudósításokat *magázi* (harczok)-nak nevezték. Ezekhez csatlakozott a próféta életrajzára (*szíral*) vonatkozó tudósítások összefoglalása, hasonmásai a perzsák királyairól fennmaradt *kiár-námék*-nek, melyekről a perzsa irodalomról szóló fejezetben lesz szó.

A perzsa befolyás tagadhatatlan bizonyítékát nyújtja már azon tény is, hogy az arab nyelvű történeti irodalom legrégebb termékeinek egyike a perzsa nyelvből való fordítás volt. Egy *Rúzbih* nevű perzsa ember, Dádújeh fia, ki a Zoroaszter vallásáról az iszlámra tért át és ez alkalommal az *Abdalláh ibn al-Mukaffa'* nevet vette fel (megh. 762), a *Királykönyv* (Khudá-i-námeh) nevén híres perzsa történetkönyvet arabra fordította. Ezen, most már csak kevés töredékben ismert fordítás volt — úgy látszik — a legelső arab nyelvű történelmi munka. Ennek és hozzá hasonló perzsa eredetű termékek hatása alatt keletkezett az arabok eredeti történelmi irodalma. Ez irodalmi ág legrégebb művelői, azok, kik az arab történelem alapjait lerakták, nem is voltak tősgyökeres arabok, hanem iszlámra tért és affiliatio által az arab nemzethez szegődött perzsák, vagy ilyenek fiai és unokái. Elég megemlítenünk, hogy *Muhammed b. Iszhák* (megh. 768—770 körül), ki a magázi darabos adataiból legelőször alkotta össze a próféta életrajzát (melyet WEIL GUSZTÁV német fordításában is olvashatunk), perzsa eredetű ember volt; atyja Abú Bekr uralkodása idején mint hadi fogoly került az arabok közé, épen úgy mint egy másik nagy arab történetírónak, *Ibn al-Kalbi*-nak nagyatyja.

* *A történetírás az arab irodalomban*, 1895 (Budapesti Szemle).

Perzsa származású emberek viszik a történelmi irodalmat a tökéletesség és virágzás azon fokára, melyre a X. században emelkedett. *Hamza Iszfaháni*, ki GOTTWALDTTÓL latin nyelvre is lefordított Annaleseit 960 körül írta és e munkájában összegyűjtött adatait, saját vallomása szerint, nagyrészt perzsa forrásokból merítette, ugyanezen nemzethez tartozott. Épen így *Masz'údi* is (megh. 957-ben), — kinek «Aranyvirányok» (9 kötet) úgymint «Figyelmeztetések» című történelmi munkáit, melyek az egész világtörténetre kiterjednek, francia nyelvre is lefordították és kit bátran tekinthetünk ez irodalom legkimagaslóbb alakjai egyikének, — a perzsa történelmi műveltség befolyása alatt képződött történetíróvá és gyakran hivatkozik is perzsa forrásaira. Ugyanez áll idősb kortársáról *Al-Tabari*-ről, kit joggal mondunk az «arab történelem atyjának» (megh. 921). Neve is elárulja, hogy nem gyökeres arab ember volt, hanem Tabarisztánból származott. Nagyterjedelmű munkája, mely a történetek előadását 914-ig viszi, az első nagy történelmi összefoglalás az arab irodalomban; az egész későbbi történetírásnak e klasszikus munka az alapja. A későbbi időkben keletkezett compilációk évszázadokon át kiszorították helyéből. Csak újabb időben sikerült, azon kevés kézirat révén, melyek belőle megkeríthetők voltak, az alapmunkát is hozzáférhetővé tenni.

Mindezekből látjuk, hogy perzsa alapokon épült az a nagy irodalom, mely későbbi fejleményeiben az európai történelmi kutatásoknak is sok tekintetben fontos segédeszközéül bizonyult. Hogy csak egyet említsünk, nagyon könnyen érthető, mily fontossággal bírnak a muhammedán források a *keresztes hadjáratok* történetének tanulmányozásában. S mint az irodalom minden körében, melyet akár a maguk géniuszából teremtettek, akár idegen hatások alatt alkottak, a történelmi irodalomban is csudálatra méltó szaporaságot fejtettek ki az arabok. Ez irodalom klasszikus korszakának letünése után különösen gazdagok történelmi monographiákban, egyes városokra, országokra, dynastiákra terjedő részletes történelmi munkákban, életrajzi encyklopædiákban stb. Hangyaszorgalommal összecompilálnak mindent, a mit a muhammedán világ egy körülhatárolt részére nézve az elődök szétszórt munkáiból egybegyűjthettek, tárházakat építenek, a melyekben a tárgyukra tartozó legapróbb adatokat, nem igen bánva, hogy történeti tényeket-e vagy adomákat, az utókor számára megőriznek. Egy damaszkusi tudós, *Ibn Aszákír* (megh. 1175) szülőföldjének monographiáját egy 80 kötetre terjedő munkában írta meg. E körből Európába leginkább ez irány legkitünőbb képviselőjének neve hatolt, *Al-Makrizi*-é (megh. 1441), ki hazája, Egyiptom, régiségei és története tanulmányozásának szentelte életét, és kinek munkáihoz, mint elsőrendű forráshoz, kell folyamodniok azoknak, a kik a középkori Egyiptom topographiájával vagy történetével óhajtanak foglalkozni.

S még a későbbi idők is, melyeknek történelmi tudósait inkább a szorgalmas gyűjtés, mintsem az önálló gondolkodás jellemzi, a muhammedán világot egy-egy eredeti elmélkedővel ajándékozzák meg, ki az irodalomra borult sötétséget felvilágosítja. Ily írói egyéniség volt a Tuniszban 1332-ben született *Ibn Khaldún*, a legelső a világ írói között, ki a szó legigazibb értelmében *kulturtörténetet* művelt és az emberi társadalom fejlődésének előadását bölcsészeti elmélkedésre alapította.

Az arab történetírás e legutolsó nagy művelőjét joggal tekintjük ez irodalmi kör legfényesebb alakjának. Szülőföldjén két nemzet és két társadalmi állapot egymásra hatását a legközvetlenebbül figyelhette meg: a berber és az arab nemzetét egyrésztől, a városi és a nomád életmódot másrésztől. Életének viszonyai közel érintkezésbe hozták őt, mint államférfiut, előbb a spanyol keresztyénséggel (1362-ben ő közvetítette a béketárgyalásokat a granadai szultán és castiliai Don Pedro között), majd a muhammedán világot ez időtájt elárasztó mongolokkal. Mély gondolkodásának eredményét, *Prolegomena* czimen, bevezetésül bocsátotta nagy világtörténelme elé. Érdemes még mai nap is DE SLANE francia fordításában elolvasni. «A történelemnek — ez elvet vallja Ibn Khaldún — az a feladata, hogy hirt adjon az emberiség társadalmi csoportosulásáról, valamint azon különféle viszonyokról, a melyek a társadalmi élet alakulásának természetes tényezői». Ez elvből kiindulva vizsgálja Ibn Khaldún a vad életmód primitív életfeltételeit, a családi szervezet befolyását a népek történetére, a nomád és a városi, a baromtenyésztő és földművelő életmód hatását a társadalmi fejlődésre, a művelődés természeti és szellemi tényezőit, a fényűzés fejlődését és hatását az emberi társadalom művelődésére és még sok egyéb bölcsészeti és közgazdasági kérdést. E kutatások eredményeire építi fel aztán a világtörténelem és különösen az iszlám történetének részletes előadását.

A történelmi irodalom ezen magas foku fejlődése azon csirákban gyökerezik, melyeket hatodfél századdal ezelőtt a perzsa irodalom közvetítői szórtak az arab műveltség mezejére.

Ez irodalmi közvetítéshez a perzsa műveltségéből kölcsönzött még egy másik irodalmi mozzanat is kapcsolódik. Világirodalmi szempontból e kölcsönvételt nevezhetjük a legmaradandóbbnak és legáltalánosabbnak. Értjük az erkölcsstanító és mulattató elbeszélések átültetését a perzsa irodalomból az arabokéba, melyből e mesék aztán zsidó, görög és latin fordítások révén az európai népek irodalmába mentek át, a melyekben életök és hatásuk még mai napig sem szűnt meg.

Azok közül, kik La Fontaine meséit olvassák, csak kevesen birnak annak tudatával, hogy ez élvezetet az iszlám azon perzsa neophytáinak köszönik, kik Bagdadban a VIII. század közepe felé nemzeti irodalmuk

nehány kiváló munkáját az arabokkal megismertették. E művek a perzsáknak sem voltak eredeti termékei. Ők régebbi időben az irodalom nagy tárházából, Indiából merítették volt azt, a mit az araboknak tovább adva e közvetítés által a világirodalomba vezettek be.

Ugyancsak Khosru Anusarván szaszanida király a VI. században udvari orvosával *Barzújéh*-val alattvalóinak erkölcsi épülésére a Pancsatantrát a szanszkrit nyelvről pehlevi nyelvre fordíttatta le. E pehlevi fordításból ugyanaz az Abdalláh b. al-Mukaffa', kivel mint a perzsa «Király-könyv» arab fordítójával az imént megismerkedtünk, arab nyelvre tette át az ind erkölcsstanító elbeszéléseket. Ez a *Kalilah va-Dimnah* néven ismert könyv eredete. Az arab fordításon alapulnak a könyv görög (1100), újperzsa (Bidpái meséi), török (Humájun-námeh), zsidó (XIII. század eleje) fordításai; ez utóbbit a XV. században CAPUAI JÁNOS «Directorium humanæ vitæ vel Parabolæ antiquorum sapientium» című könyvében latin nyelven dolgozta át. E csatornákon jutott aztán a *Kalilah va-Dimnah* az európai irodalmakba. De magában az arab irodalomban is számos keretelbeszéléseknek szolgált mintaképül, melyekben a bölcs államkormányzatra és az erkölcsös életre oktató beszédek állatok szájába vannak adva.

A *Kalilah va-Dimnah* nem egyetlen példája azon perzsa átvételeknek, melyekkel az abbászida uralom elején nemcsak az arab elbeszélő irodalmat megalapították, hanem közvetve a perzsáktól pehlevi nyelven megőrzött ind irodalmi kincseket a világirodalommal közvetítették. Az «*Ezer egy éj*» név alatt ismert mesegyűjtemény alap-magva is e körbe tartozik. Legrégibb alkotórészeit az eredetük szerint ind elbeszélésekre visszavezethető *Hezár efszáne* (ezer elbeszélés) című perzsa mesék képezik. Ezeknek arab fordítása már a X. században széltiben el volt terjedve. A mesemondók számára kerülvén, anyaguk folytonosan bővült és elváltozott. A mesék most ismert végső szerkezetöket Egyiptomban a XV. században nyerték. Az «*Ezer egy éj*» tartalmával inkább mozog a közélet terén, mint a *Kalilah va-Dimnah*; ezért a muhammedánok között emennél nagyobb népszerűsége is tehetett szert. Már legrégibb alkotórészeiből is alig érzik ki az idegen nem-muhammedán eredet; az ind-perzsa mesék tartalma muhammedán színezetet öltött és a khalifa székvárosának, Bagdádnak, viszonyaihoz alkalmazkodott. Későbbi bővüléseiben a muhammedán népelet változatos képét tárja elénk; a bonyodalmakat a muhammedán néphitből és babonából kölcsönzött motívumokkal oldja meg. A hősök kalandos terveibe és cselekvéseibe lépten-nyomon természetfölötti lények avatkoznak. Az egymástól független elbeszélések egy közös keretbe vannak elhelyezve, mely a perzsa eredetiből van átvéve. Sehrezád az indiai király vezérének leánya éjjelenként folytatott elbeszélés-

lésekkel mulattatja a feleségétől megcsalt királyt és tartóztatja azon szándékának végrehajtásától, hogy az asszonyok hűtlensége által támadt kegyetlen elkeseredésében minden nap egy-egy leányt kivégeztessen. Meséivel napról-napra függőben tartja a király kíváncsiságát. Midőn Sehrezád ezredik elbeszéléséhez eljut, a király meg van gyógyítva asszonygyűlöletéből és gyilkos elhatározásától végleg eláll.

A perzsa irodalomban nagy kedvvel művelt *történeli regény* volt mintája az arab népies irodalom azon szapora termékeinek, melyek a maguk részéről Európában a lovagregények keletkezésére voltak hatással. Ez arab lovagregények közt a legnépszerűbb és legnevezetesebb az *Antar-regény*. Hőse Antar, az iszlámot megelőző korszaknak egy lovagja, kit a hagyomány ép úgy tisztelt hősiességeért, mint kiváló költői tehetségeért. Egyik kaszidáját arra tartották érdemesnek, hogy a Mu'allakát-költemények (l. fent 275. l.) közé felvegyék. Antar atyja Saddád, az Absz-törzs egy tekintélyes embere, anyja azonban fekete rabszolganő volt. Ezért törzstársai nem akarják a tisztavérű arabbal egyenlő rangúnak elismerni és akadályokat gördítenek az őt viszontszerető szép Ablá iránt táplált szerelme elé. E közben Antar hősies tetteivel, melyek az Absz-törzset nem egy alkalommal szabadítják ki a környező veszélyből, kivívja a törzs elismerését, melytől azonban áskálódó személyes ellenségeinek és irigyeinek fondorkodásai száz alkalommal megfosztják. A regény epizódjai és kitérései a hőst mindig fokozódó nagy tettekre indítják; egyedül küzd meg nagyszámú ellenféllel; oroslánokkal és dæmonokkal ví párbajokat; idegen országokba indul és csudálatos tetteivel távol vidékekre terjeszti hősiességének nagy hírét, hálátlan törzse dicsőségét; megfordul Perzsiában, a hol a királyi udvaron ép úgy ünneplik, mint Byzáncban a császár környezetében; Afrikába is diadallal indul, a Hind és Szind király hadseregeit legyőzi. Helylyel-közzel, egyes nagy tetteinek végrehajtása után, maga éneкли meg a saját dicsőségét; vagy pedig hős kortársai szentelnek neki magasztaló kaszidákat. Az Antar-regénybe szőtt költemények összesen körülbelül tizenegyezer distichont tesznek és az irodalomban egységes gyűjtés tárgyát is képezik. Nagy eredményei kivívják a hős számára azt, a mit a sivatag lakóinak előítélete s ellenségeinek fondorkodása tőle soká makacssággal megtagadott, az Absz-törzs elismerését és Ablá kezét. Ily számos epizódon keresztül kísérvük a hőst azon 32 kötetnyi regényben, mely életének kalandos történetét adja elő, sőt Antar halálán túl még gyermekeinek sorsával is megismerkedünk benne, akár az Amadis-regények sorozatában.

A hősregények közül ez a legnépszerűbb, irodalmi tekintetben is legjobban kidolgozott munka. Mellette még számos egyéb kisebb-nagyobb terjedelmű elbeszélések fordulnak meg a hivatásszerű mesemondók (*med-*

فقال يا اهل البيت اني سمع والصدوق في بيتك سمع اني اقول لبيك والاليوم قال كان الجماعة
 من ان اسيرة وروايت صدوق في بيتك سمع اني اقول لبيك والاليوم قال كان الجماعة

رجع الفيلسوف ثم قال التلمذ قد سمعنا القول للرضي ان خلافة المهدي
 سدد عدا التلمذ فاقبلوا حشرنا نحن يا اهل البيت اني اقول لبيك والاليوم قال كان الجماعة

من ان اسيرة وروايت صدوق في بيتك سمع اني اقول لبيك والاليوم قال كان الجماعة

Arab könyvtár.

(Miniatur-kép egy régi arab kéziratból; Ch. Schefer könyvtárából; most Bibliothèque Nationale, Páris.)

dáh, szószerint dicsérő) száján, kik mindig (még mai nap is) nagy és hálás közönséget gyűjtve maguk köré, a prózai előadásba szőtt számos verset a rebábe hangszer kíséretében énekelve szokták előadni. Nagy tetszésben részesült a *Szeif-regény* is, mely Szeif b. Dzi Jazan dél-arábiai hős és király csudás történetét mondja el. Az iszlám hódításainak története is nagy alkalmat nyújtott a regényes elbeszélésekre; e körben különösen Ali szolgál kedvelt hősül. Nagy elterjedésnek örvendenek a *Banu Hilá* néven ismeretes regénycyklusok, melyek ez arab törzs harczairól és vándorlásairól, Afrikába való behatolásáról és hősei kalandjairól regélnek. S ez irodalom forrása elevenen bugyog egészen a keresztes hadjáratok hősies cselekedetei elbeszéléseig. Sőt bizvást állíthatni, hogy maga az Antar-regény végső szerkezete is a keresztes hadjáratokból merített lelkesedés hatása alatt áll. Egy terjedelmes epizód, mely a hőst kereszttyén ellenségei ellen vezeti síkra, teljességgel a keresztes hadjáratok légkörében mozog és ennek eseményeit viszi be az iszlám előtti beduin lovag kalandjai körébe.

VI. A JOGI ÉS THEOLOGIAI IRODALOM.

Már az abbászid uralom legelső kezdeteiben nyilvánulnak azon külső feltételek, melyek egy gazdag theologiai irodalom előkészítésének kedveztek.

Theologia alatt itt a vallásos élet körül csoportosuló irodalmat a legtágasabb kiterjedésben kell értenünk. E tudománysoport legfontosabb és legelőkelőbb ágai közé tartozik a muhammedánok tudományos encyklopædiájában: a valláson alapuló törvénytudomány, a *kánonjog*, úgymint tekintélylyel felruházott *forrásainak* ismerete és magyarázása.*

Az omajjád időben az uralkodók és helytartóik nem igen törődtek azzal, hogy bizonyos törvénykezési vagy közigazgatási kérdésekről mily tanokat tulajdonítanak a prófétának és «társai»-nak. Az adókimutatás dolgában, a büntetőjogban és a törvénylátás egyéb kérdéseiben intézkedéseiket nem azok a hagyományozott tanítások vezérelték, melyeket a háttérbe szorított vallástudósok mint a hagyományos tant és az igazhitűek szokását (szunna) saját köreikben tanulmányoztak és terjesztettek. E dolgokkal nem törődtek és a nékik alkalmatlankodó jámbor tudósokkal meglehetősen kurtán bántak el. Képmutatóknak gúnyolják, ha a hatalmasok önkényes eljárása ellenében a próféta tanaival hozakodnak elő.

II. Jezid khalifa a híres Haszan Bászri-t «vén hülyé»-nek szólítja,

* E tárgy részleteiről *Muhammedanische Studien* cz. munkám II. kötetében (Halle 1900) és a *Záhiriten, ihr Lehrsystem und ihre Geschichte* (Lipscse 1884) cziműben szóltam.

midőn egy intézkedése ellen a vallás szempontjából jámbor megjegyzést kockáztat; Hadzsáds b. Júszuf pedig, az erőszakos kormányzó és nagy hadvezér, Anasz b. Málíkot azzal fenyegeti, hogy «úgy szétmorzsolja, akárcsak két malomkő közé tették volna, vagy pedig nyilainak céltáblájául állítja fel». Pedig ezek voltak korszakuk legszentebb férfiai.

Az abbászidák alatt mindjárt kezdettől fogva megváltozik a helyzet. A khalifák az állam ügyeit vallásos alapon óhajtják kormányozni. Nagy érdeklődést mutatnak a *szunna* iránt. A törvénykezésben és közigazgatásban ennek tanait óhajtják érvényre emelni. Hisz az általuk eszközölt állami felforgatás egyik jogcíme éppen az volt, hogy az omájjádokat vallásellenes érzületük miatt kell elkergetni. Tehát az imént megvetett és gúnyolt kánoni tudósok tanácsával élnek és arra alapítják hivatalos eljárásukat. *Málík b. Anasz* medinai törvénytudóstól fenmaradt (az Escurial egy kéziratában) egy ily tanácsadó és intő tractatus, melyet a jámbor tudós a hatalmas uralkodóhoz intézett. A szunnával óhajtják összhangzatban tartani a nyilvános életet; helyre akarják állítani az állam muhammedán jellegét.

E törekvésüknek nagyon fontos következménye volt az irodalomra. Ugyanazon khalifák, kik, mint láttuk, perzsa révén elsajátították az arab irodalom számára a görög philosophiát és természettudományt, egyidejűleg az államkormányzat gyakorlati céljai szempontjából buzdítást nyújtanak a kánoni irodalom kifejtésére. Ez irodalom legelső termékeiből napjainkig többféle becses okmány maradt fenn. Különösen *Hárún al-Rasid* khalifa idejéből bírunk erre nézve egy igen becses irodalmi művet, melynek tartalma híven tükrözi a közszellem megváltozott irányát. Az uralkodó pontos értesítést kívánt arról, hogy az iszlám értelmében mily eljárást kell követnie a különféle adónemek kivetése és behajtása, valamint a meghódított népek földbirtoka dolgában, egyáltalán a más vallásuak jogi viszonyaira nézve a muhammedán államban.

Mindezen dolgokban az omájjádok és helytartóik nagyon önkényes eljárást követtek, melyben utolsó gondjuk az volt, hogy e viszonyokra a muhammedán szunnát alkalmazzák. Az abbászida fejedelem ellenben minden viszonyokat a szunna szellemében akarja szabályozni. Egy tekintélyes kánonistát, *Abú Júszuf*-ot (megh. 798), azzal bízták meg, hogy egy megalozott véleményben adja elő a muhammedán uralkodó teendőit, állapítsa meg a kormányzás elveit. *Abú Júszuf* terjedelmes emlékirattal felelt meg e megbízatásnak; munkájának címe *Kitáb al-Kharáds*, azaz: «a földadóról szóló könyv», csak a potiori jelzi e könyv tartalmát, mely a közigazgatás mindenféle egyéb kérdéseire is bőven kiterjed. E dolgozat bevezető szavai legjobban szemléltetik velünk *Abú Júszuf* szakvéleményének kiinduló pontját, a benne uralkodó szellemet:

„Azt tanácsolom neked, oh az igazhívők uralkodója, hogy jól őrkdjél azok fölött, a miket Alláh a te őrizeded alá helyezett és jól gondozd mindazt, a mit Alláh gondjaira bízott. E dolgokban csak öt szabad szemed előtt tartanod. Ha nem így cselekszel, göröngyösökké válnak az egyenes utak, nyomuk elvész, mert szemed világa elhomályosul és szűkké válnak az igazság kényelmes ösvényei. Helyesnek mondanád azt, a mi megvetendő, és megvetnéd azt, a mit helyeselned kellene. Küzdj saját lelked sugallata ellen, mert ha küzdöl ellene, csak lelked javára teszed, nem pedig kárára. Mert a pásztor felelős a nyájért, melyet reá bíztak, és ha valami saját hibájából elvész, gazdája számon kéri tőle. Hát vigyázz, hogy nyájadat baj ne érje, különben a nyáj gazdája az elkallódott jószág pótlásában marasztal el téged és rajtad veszi meg megtérítését a kárnak, melyet okoztál. Ha dülőfélben van egy épület, meg kell támasztani. Hát soha se feledd el, hogy védője légy azok ügyének, kiknek jólétét Alláh te rád bízta; akkor Alláh se feledkezik meg rólad. Ne mulaszt el semmit, a mi javukra szolgál; akkor Alláh sem

von meg tőled semmit, a mi a te javadra szolgál.

„Ha nappal és éjjel szorgalmasan mozgatod ajkaidat ájtatos imában isten dicsőítésére, az irgalmasság prófétájának és a jó útra vezérlőnek magasztalására, sohase vész el osztályrészed e föld javaiban.

„Alláh irgalmában és kegyességében a világi uralkodókat azért helyezte e földre, hogy azzal a világossággal, a melyet nekik kölcsönzött, alattvalóiknak mindenféle homályos ügyekben világítsanak és hogy tisztára hozzák azt, a mi jogaikból kétségessé vált. Az a világosság pedig, a melylyel az uralkodók elüljárnak, nem lehet más, mint a (vallás-) törvény rendelkezéseinek fentartása, a jogok őrzése állhatatossággal és kétségtelen parancsral. E részben pedig egy kegyes nemzedéktől megállapított *szunna* ujjáébresztése foglalja el a legelső helyet; a *szunna* ujjáébresztése azon jó cselekedetek közé tartozik, melyeknek érdeme soha el nem vész. Ellenben a közügyek romlását úgy idézik elő (az uralkodók), hogyha másoktól várnak támogatást, mint a jó és megbízható emberek-től.”

E bevezetés után aztán sorra előveszi Abú Júsuf a közigazgatás összes kérdéseit és megmondja a khalifának, hogy mit parancsol a Korán, mit rendel a próféta és az igazhitűek szunnája. Abú Júsuf e munkáját tehát nagyra becsüljük, mint az akkori *közigazgatás elméletének* legfontosabb okmányát. E tekintetben nincsen elszigetelve e korszak irodalmában. Egyéb khalifák is kértek kánonistáiktól ily jogi véleményeket; az Abú Júsuf-én kívül még egyéb azonos című (kitáb al-kharáds) munkákat ismerünk.

Hárún al-Rasid egy másik tudósa, *Muhammed al-Sejbáni* (meghalt 800 körül), a *jus belli*-ről irt egy lezáró könyvet, melyben a hadviselés, a zsákmányosztás, a foglyokkal való elbánás stb. tekintetében ugyanazon szempontokból adja elő a muhammedán törvényt, mint a hogy Abú Júsuf a közigazgatás kérdéseire nézve tette. Hogy mennyire súlyt helyezett a khalifa az ily tanulmányok kifejtésére és eredményeik érvényesítésére a politikai életben, abból a körülményből is kitűnik, hogy

الكتاب من...

مبني وانه...

ZITÉS A XVI. SZÁZADBÓL.

A felső és alsó sorban látható az a kétség XXVI. századnak 191-100-évek 1102. Ime ez a világok urának kinyilatkoztatása 193. melyet a bízalmas szellem magától 1911. századot hogy lesz az urak bízni viltó. 195. látható arab nyelvűen: 196. és ime megvan a világok urának...

• Azt tanácsolom neked, oh az igazhívők uralkodója, hogy jól őrködjél azok fölött, a kiket Alláh a te őrizeted alá helyezett és jól gondozd mindazt, a mit Alláh gondjaira bízott. E dolgokban csak őt szabad szemed előtt tartanod. Ha nem így eszelekedel, göröngyösökké válnak az egyenes utak, nyomuk elvész, mert szemed világa elhomályosul és szátké válnak az igazság kényelmes övényei. Helyesnek mondanád azt, a mi megvicelődő, az megvicelőd az, a mit helyescsinél kelte. Küzdj saját lelked sogaillata ellen, mert ha küzdöl ellene, csak lelked javára teszed, nem pedig kárára. Mert a pásztor felelős a nyájáért, melyet reá bízta, és ha valami saját hibájából elvész, gazdája számon kéri tőle. Hát vigyázz, hogy nyájadat baj ne érje, különben a nyáj gazdája az elkallódott jószág pótlásában marasztal el téged és rajtad veszi meg megtérítését a kárnak, melyet okozál. Ha dülöfélben van egy épület, meg kell támasztani.

• Hát soha se feledd el, hogy védője légy azok ügyének, kiknek jólétét Alláh te rád bízta: akkor Alláh se felelősködik meg rólad. Ne mulasztasz el semmit, a mi javukra szolgál; akkor Alláh sem

von meg tőled semmit, a mi a te javadra szolgál.

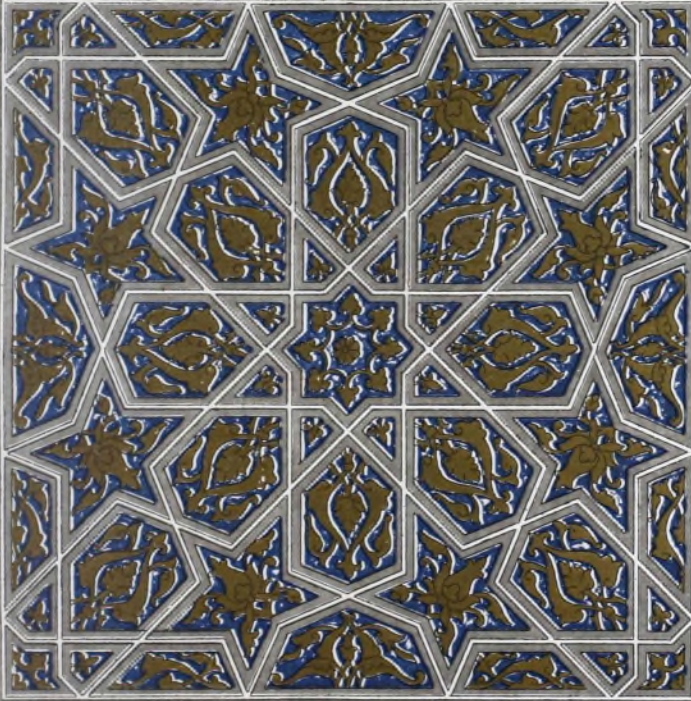
• Ha nappal és éjjel szorgalmasan mozgatod ajkaitad újatos imában Isten dicsőítésére, az irtalmasság prófétájának és a jó útra vezetőnek magasztalására, sohasse vész el osztályrészed e föld borszámban.

Alláh világosságban és kegyességben a világi uralkodókat azért küldte a földre, hogy azokat a világosság és a mélység nékik kiderítsen, alattvalójuknak mindenféle homályos ügyekben világítsanak és hogy tisztán lássák azt, a mi jogaikból kétségessé vált. Az a világosság pedig, a melylyel az uralkodók eljárhatnak, nem lehet más, mint a (vallás-) törvény rendelkezéseinek fentartása, a jogok őrzése állhatatossággal és kétségtelen parancssal. E részben pedig egy kegyes nemzedéktől megállapított szanna újábrósítása foglalja el a legelső helyet; a szanna újábrósítása azon jó eszelekedetek közé tartozik, melyeknek érdeme soha el nem vész. Ellenben a közigazgatás romlását úgy idézik elő (az uralkodók), hogyha másoktól várnak támogatást, mint a jó és megbízható emberektől.

E bevezetés után aztán sorra előveszi Abú Júsuf a közigazgatás összes kérdéseit és megmondja a khalifának, hogy mit parancsol a Korán, mit rendel a próféta és az igazhívők szunnája. Abú Júsuf e munkáját tehát nagyra becsüljük, mint az akkori közigazgatás elméletének legfontosabb okmányát. E tekintetben nincsen elszigetelve e korszak irodalmában. Egyéb khalifák is kértek kánonistáiktól ily jogi véleményeket; az Abú Júsuf-én kívül még egyéb azonos című (kitáb al-kharáds) munkákat ismerünk.

Hárún al-Rasid egy másik tudósa, *Muhammed al-Sejbáni* (meghalt 800 körül), a *jas belli*-ről irt egy lezáró könyvet, melyben a hadviselés, a szákmányosztás, a foglyokkal való elbánás stb. tekintetében ugyanazon szempontokból adja elő a muhammedán törvényt, mint a hogy Abú Júsuf a közigazgatás kérdéseire nézve tette. Hogy mennyire súlyt helyezett a khalifa az ily tanulmányok kifejtésére és eredményeik érvényesítésére a politikai életben, abból a körülményből is kitűnik, hogy

الذِّكْرُ وَالْمَنَادُ وَالْمَسَارِعُ

مَسْرُوقٌ وَهُوَ الْأَوْلَى

KORÁN DISZITES A XVI. SZÁZADBÓL.

A felső és alsó sorban látható vers a korán XXVI. szürájának 191–196 verse: 191. Tine ez a világok urának kinyilatkoztatása; 193, melyet a hisalmas stílelem fogadott; 194. Alkudat; hogy legy az imák által való; 195. érthető arab nyelven; 196. és sine — megvan az egész szövegben.

fiát és majdani utódját, Mámúnt, kivel mint a philosophiát pártoló uralkodóval már megismerkedtünk, arra kötelezte, hogy pontosan jelen legyen azon felolvasásokon, a melyek alkalmával al-Sejbáni alapvető politikai művét az érdeklődő hallgatóságnak előadta és magyarázta.

Ily pártolás és elismerés mellett nagy fejlődésnek indulhatott a kánoni jogtudomány, a törvénynek az iszlám szellemében történő kifejtése. Különösen két középpontja volt e tanulmányoknak az abbászida uralkodás első évtizedeiben.

Az egyik Medina volt, a próféta városa, a hol még az omájjádok uralkodása alatt is híven ápolták a szunnát és a hol e korszak alatt is a próféta hagyománya egyedüli menhelyére talált. Az abbászida uralom elején itt működött a muhammedán tudomány legünnepeltebb alakja, *Málik b. Anasz*, mint a kánoni tanulmányok legtekintélyesebb vezetője. A tudásra vágyók ezrei keresték fel e híres imám tanítótermét.

Előadásainak foglalátját egy még mai napig is az iszlám egyik alapkönyvéül tekintett mű alkotja: *Al-Muvatta*, azaz: *az egyengetett út*. E munkában Málik, a medinai tudósoktól Muhammed óta megállapított vallástörvényt, az iszlám szellemében fejlődött medinai szokásjogot rendszeres alakban és a leghitelesebb tudósítások alapján adja elő. E könyv elsajátításának vágya az iszlám legtávolabbi vidékeiről útnak indította az embereket Medina felé. Még Spanyolországból is elindultak a távol Észak-Arábiába, hogy a szerző szájából hallgathassák a Muvatta-könyv hiteles szövegét és magyarázatát.

Egy másik iskola Mezopotámiában virágzott *Abú Hanifa* alatt, kinek nevéhez a muhammedán jogtörténet a speculatív módszer megalapítását kapcsolja. *Abú Hanifa* iskolájában nem egy meghatározott helyi joggal foglalkoztak, mint Medinában, hanem a muhammedán törvénynyel általában, függetlenül valamely szabott helyi szokásjogtól, bár oly nagy tekintéllyel bírta is, mint az iszlám szülővárosáé, Medináé. Ez iskola tehát szélesebb elméleti alapon mozog, nagyobb szabadsággal, kevesebb pozitív előzménytől megkötve. *Abú Hanifa* iskolájából került ki *Harún al-Rasid* épp említett két nagy kánonistája, *Abú Júszuf* és *al-Seibáni*; az utóbbi *Málik*nál is soká tartózkodott és munkáiban sokat fel is használt a medinai iskola tanításából.

Abú Hanifa iskolája teljes rendszerét óhajtván nyújtani a vallástörvény értelmében szabályozott jogi életnek, a codificatio céljára teljesen elégséges anyagot csupán csak az iszlám hagyományos pozitív forrásaiban, a koránban és a hiteles tradícióban, nem talált. Meg a viszonyok is, melyekre e törvényforrások tartalma vonatkozott, teljesen különböztek azon társadalmi körülményektől, melyekkel a hódító iszlám Syriában és Mezopotámiában találkozott, valamint azoktól is, a melyek, szemben a

meghódolt őslakossággal, csak most álltak elő. Nem lehetett a Hidsáz primitív életviszonyait fedező intézkedésekkel az évezredes művelődési fejlődésre visszatekintő országok jogi igényeinek eleget tenni. Egy teljesen megfelelő, az összes viszonyokat felölelő jogi rendszer megalkotására irányuló törekvésében ennél fogva Abú Hanífa és iskolája a Korán és a tradíció felhasználása mellett egy subjectív törvényalkotó módszert is alkalmaztak: a szabad elmélkedést, a *speculatiót*, a törvényalkotónak a meglévő anyagból analogiák és egyéb logikai következtetések alapján kifejtett *opinióját*, véleményét.

Ezenkívül pedig tág teret nyitott ez iskola az általános érvényben levő és *köztudat* által (consensus) szentesített szokások *vallásos elismerésének*, a mi által az országok régi jogszokásainak is, a mennyiben az iszlám elveivel határozott ellentétben nem álltak, tér nyílt arra, hogy az iszlám jogrendszerébe befogadtassanak, benne meghonosodjanak és az iszlám szempontjából feldolgoztassanak. A magától, Abú Hanífától, valamint legelső tanítványaitól szerkesztett jogtudományi munkák, melyeknek egy része mai napig is fenmaradt, ez alapon állanak. Nagyban véve Málík sem idegenkedett a törvényfejlesztésnek ez irányától, csakhogy ő mindenben Medína viszonyaira és szokásaira helyez súlyt, ezekből indul ki. «Nálunk (Medinában) az uralkodó consensus így van», ezen tétel alkotja a Muvatta legfőbb szempontját.

Az Abú Hanífa és részben Málík iskoláiban uralkodó subjectív szempontok a muhammedán kanonisták egy nagy részének nem tetszettek.

Ezek úgy tartották, hogy az emberi ész hozzájárulása egy isteni eredettel dicsekedő vallás törvényhozásának nem igen felel meg, és nagy ügygyel-bajjal, meghajolván az igazhitűek consensusának tekintélye előtt, egyebekben csakis a szövegekből nyújtott törvényanyagot ismerték el jogos törvényforrásnak; tehát első sorban magát a Koránt, másodsorban a prófétától fenmaradt és nevében terjesztett mondásokat, az iszlám első nemzedékétől kimutatható ítéleteket és döntéseket. Ezen traditionális iskola az oka annak, hogy már most gomba módra szaporodtak a Muhammednek tulajdonított hagyományos mondások. Minthogy a Koránban előre nem látott minden kérdést, a speculatív módszer teljes kizárásával, csakis hagyományos szövegek alapján lehetett elintézni, hiteles mondások hiányában a formai igényeknek teljesen megfelelő hagyományos szövegeket gyártottak; a maguk véleményét a hagyomány alakjába öltöztették, vagy pedig forgalomban levő, csekély hitelességű gyártott mondásokat szívesen fogadtak el.

A speculatív és a hagyományos iskolák között közvetítést alkotott *Muhammed b. Idrisz al-Sáfi'i* (767—820), tősgyökeres arab ember, ki soká

volt Medinában Málik tanítványa; később al-Seibáninál is megfordult. Aztán élete végeig Egyiptomba tette át lakóhelyét, a hol tekintélyes iskolát alapított. Sírhelyét a kairói nagy temetőben mai napig is csudatevő szentelt helyül tisztelik.

Ez a tudós, nagy érzékkel a hagyományos iskola tanai iránt, átlátta egyttal ennek hiányait és gyengéit, a gyakorlati életben mutatkozó hézagait. Ezért a speculatív módszer jogosságának elismerését sem utasította el magától. Közvetített a kettő között, midőn úgy a hagyományos mint a speculatív elemek alkalmazását egy módszertan megalkotása által fegyelmezte.

Ő alapította meg a «törvénytudomány *gyökerei*»-nek (uszúl al-fikh) tudományát, mely mai napig is az iszlám-tudomány legfontosabb, az irodalomban bőven kiművelt tantárgyai közé tartozik. E tudomány alapigazságait egy máig is ismeretes értekezésben (Riszálat al-Sáfi'i) rakta le és alkalmazta számos gyakorlati törvénytudományában, melyekben az iszlám tudományában «a törvénytán *ága*»-inak (furú' al-fikh) nevezett disciplinát művelte.

Messze szétágazó iskolájának tagjai közül többen a mesternek kielyeztető rendszerének egyik szempontját, a traditionalismust művelték ki ismét egyoldalúan. Ezek közül egy nagyjelentőségű bagdádi tudós a legnevezetesebb: *Ahmed b. Hanbal* (780–855), ki az időközben kifejlődött racionalista dogmatikának (mu'taziliták, 281. lapon) is legerélyesebb ellenfele volt és tanainak merevségeért igen sok szenvedésnek tette ki magát. A törvénytudományban is sokallta a szabad gondolkodás és a tolerancia javára tett engedményeket; az iszlám legridegebb, mondjuk legfanatikusabb iránya az ő nevéhez fűződik.

Ezt a négy tanítót ismerik el a muhammedánok az igazhitű iszlám törvénytudományában a *négy imámnak*.

Az ő alapirataikon alapszik az az óriási irodalom, melyet az iszlámnak az élet összes viszonyait szabályozó törvénytudománya egy évezreden át előhozott és mely még mai napig sincsen lezárva. Időről-időre az előzményeket összefoglaló codexek különös elismerésre tettek szert és újabb alapkönyvek tekintélyére emelkedtek. Ilyen például a török birodalomban a hanefita irányt képviselő *Mulleká al-abhur* («a tengerek összefolyása»), mint czíme is mondja, az előző hanefita codexmunkák összedolgozása, melyet az aleppói származású seikh Ibrahim Halebi (megh. 1549) I. Szulejmán szultánnak az ily törekvéseknek nagyon kedvező idejében dolgozott ki és melynek bő ismertetése Mouradgea d'Ohsson *Tableau de l'empire Ottoman* című munkájában található. Az eféle újabb keletű feldolgozásokban rendszerint a legtekintélyesebb muftik döntvényeit (fetvá) is felhasználták pótlásul oly kérdésekre nézve, melyekről

a megelőző codex-irodalom nem gondoskodott. Ily fetvákból az iszlámban óriási irodalom halmozódott fel.

A fentemlített iskoláknak, melyek az orthodox iszlámban egyenlő ranggal bírnak és melyeknek hívei egymást feltétlenül elismerni tartoznak, egymás mellett párhuzamosan haladó törvénytudományi irodalma van. Az iszlám nagy területére földrajzi tekintetben körülbelül a következő módon oszlanak szét. Legelterjedtebb az Abú Hanifa nevét viselő irány; az egész török birodalomban, Közép-Ázsiában, Indiában. A Sáfí'i híveit leginkább Alsó-Egyiptom, Kelet-Afrika és az indiai archipelagus muhammedánjai között találjuk. Málik követői tömören vannak együtt Felső-Egyiptomban, Észak-Afrikában egészen a Szahara széleig; Spanyolországban is hajdan a Málik ritusa uralkodott; egyszóval ez a nyugati iszlám (Maghrib) formája. Hanbalita régebbi időben sok volt Syriában és Palæstinában. A török hódítás óta (XIII. század) mindenünnen kiszorultak és csak csekélyszámú híveik vannak a tulajdonképeni Arábiában. A hanbalita tanokból fejlődött ki azonban a *Vahhábiták* sectája, mely Közép-Arábiában önálló állami alakuláshoz is vezetett.

Az egyes törvénytudományi irányok irodalma is, a gyakorlati igényeknek megfelelően, azon földrajzi területeken talált művelésre, a hol azoknak hívei vannak elterjedve és a hol ennél fogva iskoláik is virágoznak. Így például a málikita kánonjog irodalmát leginkább az iszlám nyugati részeinek tudósai hozták elő.

Bármily jogosultságot tulajdonítottak azonban a fentemlített törvénytudományi iskolák és irányok a speculatív elemnek a törvényfejlésztésben, minden muhammedán ember szemében mind a köznapi dolgok, mind a társadalmi kérdések, mind pedig az iszlám közügyeinek terén a Korán után, sőt mellette a legnagyobb tekintély annak jutott, a mit *hadith*-nak neveznek, a próféta nevében hagyományozott hiteles mondásoknak és tanoknak.

Ámde a vallásos tudásnak ezen elemi alkotórészei csakhamar a legönkényesebb módon álltak elő a muhammedán gyülekezetben.

Nem igen lehetett ellenőrzést gyakorolni p. o. az ellen, hogy egy Bokhárába vetődött jámbor férfiú a próféta nevéhez kapcsolva egy mondást ne terjesztszen és közlésének hitelességét azzal ne erősítse, hogy mindazon közvetítő tudósítokat a legpontosabban megnevezi, kiknek száján át, közvetlen és szakadatlan folytonosságban, a közlés tárgyát képező mondás egészen a közlőig eljutott. Jámbor emberek az iszlám egész területét beutazták, hogy ily szent mondások birtokába jussanak (fent 273. lapon). A legnagyobb dicsőség tárgyát képezte, hogy valaki minél több ily hadith-t vett légyen át továbbterjesztés céljából minél több embertől, kik az illető mondások hitelességét bármily gyenge lábon álló

formai bizonyítékokkal fitogtatni képeseknek látszottak. S nem volt nagyon nehéz a hitelesség formai feltételeinek látszólag eleget tenni. Nem létezett akár rituális, akár dogmatikus kérdésekben az a különvélemény, melyre a *hadíth* nagy tömegéből bizonyítékot nem találtak volna; a különféle politikai pártok épen úgy mint a vallásos secták mind csupa egymásnak ellenmondó hadíth-ra alapítják tanításukat. Az Ali pártja, az omájjádok hívei, az abbászidák theologusai egyaránt a próféta mondásait idézik politikai és közjogi hitvallásuk megokolására.

A hadíth e fegyelméletlensége elé komoly tudósok már elég korán akartak gátat emelni az egyes tételekre és a támasztásuk céljából felhordott tekintélyekre alkalmazott kritika által. E kritikai tevékenység már az iszlám II. századában (VIII. század Kr. u.) javában folyt; de a megrostálásra alkalmazott módszernél, úgymint azon szempontoknál fogva, melyek e kritikai tevékenységben irányadók voltak, csak arra volt alkalmas, hogy a gyanús hadíth-anyag mennyiségét leszállítsa, nem pedig arra, hogy a legvadabb interpolációk és hamisítások ellen megbízható menedéket nyújtson. Ahmed b. Hanbal, a traditio leghívebb őreinek egyike (l. 299. l.), ki a hadíth gyűjtése végett nagy utazásokat tett és a legelső összefoglaló hadíth-gyűjteményt szerkesztette (neve: *Musznad*, a pusztá szöveg nyomtatásban hat vaskos negyedréti kötetet tesz, összesen 2885 lapon), a maga véleménye szerint jól megrostálta az egyes tételeket, mielőtt «Corpus traditionum»-jába helyet engedett nekik; mindamellett legjobb formában a prófétára visszavezetett 30.000 mondanak nyitotta meg *Musznad*-ja kapuit; az igaz, hogy 700.000-ből szedte ki, mintegy aranszemeket a salakból. E számokba azonban be kell tudnunk az úgynevezett külön «*ulakal*» (turuk egyessz. tarik) is. Ugyanazon mondanak a gyűjtőkülönböző forrásokból vette át és akár egybehangzó szöveggel, akár csekély szövegeltéréssel, annyiszor ismételve vette fel gyűjteményébe, a hány különböző forrásra vezethette vissza annak ismeretét. Ily módon aztán ugyanazon tétel a *Musznad* 5–6 vagy még több helyén is ismételten van felhozva.

De még ezen ismétlések tekintetbe vételével is elég terjedelmes marad a hiteles hagyományként összehordott anyag. Ahmed b. Hanbal nem a tartalom, hanem *személyes szempontok* szerint (azaz azon személyek során, a kikre az egyes tételek visszavezetve vannak), rendezte gyűjteményét, melyet halála után fia bocsátott a nyilvánosságra. Azon tekintélyek szerint rendezte, melyek az egyes csoportokba osztott mondanaknak legelső forrásaiként szerepelnek.*

* Lásd *Neue Materialien zur Kenntniss des Überlieferungswesens bei den Muhammedanern* cz. munkámat, Zeitschrift der d. morgenl. Ges. 1896. évf. 465–506. l.

E tevékenység ugyanazon időbe esik, a melyben a törvénytudomány négy nagy főiránya kialakulóban volt. Hogy a hagyományos források kizárólagos érvényét valló iskolák híveinek kezük ügyében legyen a traditionalis anyag, melyből tanaikat levonhatják, mindinkább szükségessé vált, hogy egyrészt a tradíciómondások az eddiginél még szigorúbb megrostáláson menjenek át, másrészt hogy a törvénytudomány szakaszai szerint rendezett és gyakorlati célokra is használható csoportosításban adassanak elő. Ily szempontból az iszlám III. századában több tudós szerkesztett *rendszeres hadíth-gyűjteményeket*, a melyek közül az irodalomban és a muhammedán-világ becsülésében hat gyűjtemény emelkedett kánoni érvényre.

Ezek között a leghiresebb, 1. *Al-Bukhári* (810—870) gyűjteménye. Szerzője 16 évet töltött utazásokon, hogy a leghivatottabb emberek szájjairól gyűjtse a próféta hadíthjeit, ugyanannyi időt töltött hazájában, Bokhárában, azzal, hogy gyűjteményét lelkiismeretes gondnal megrostálja. Azt mondják, hogy az a 7275 mondás, melyet *Szahíh* (a. m. hitelesség dolgában kifogástalan hagyomány) című munkájába foglalt, a gyűjteményét tevő 600.000 darabból vált ki. E munkát az egész iszlámban a legnagyobb kegyelettel tisztelik; a Korán után a legszentebb könyvnek tartják. Körülbelül hasonló tekintélyt tulajdonítanak egy másik Szahíh-könyvnek; szerzője 2. *Muszlim* niszábúri tudós (817—875). E két főmunkán kívül a hagyomány kánonához még a következő szerzők gyűjteményeit számítják: 3. *Abú Dávúd* szidsisztáni tudós (817—888) könyvét; 4. *Al-Tirmidzi* (megh. 892), 5. *Al-Naszáii* (830—915) és 6. *Ibn Mádza* (824—886) gyűjteményeit. Ezen munkákból meríti a muhammedán világ a próféta hagyományaira vonatkozó tudását mindazon kérdésekben, melyekben e forráshoz folyamodnia kell. Együttvéve a XIII. század óta, a mikor a muhammedán tudósok közvéleményében e könyvek kánoni értékére nézve már alig volt nézeteltérés, a *«hat könyv»*-nek szokták nevezni. A theologiai irodalomban és tanulmányban, kiváltképen a Bukhári és Muszlim könyvei nagyon fontos helyet foglalnak el. Egy nagy szaporaságú kommentár-irodalom fűződött hozzájuk. A legkésőbbi időkig sűrűen foglalkoztak azzal is, hogy e könyvek velejét compendiumok alakjában a közönségnek is hozzáférhetővé tegyék. E compendiumok között a legelterjedtebb egy *Miskát al-maszábih* című könyv (szerzője Seikh Velí ad-dín, megh. 1336), melyben a hat kánoni munkából a legfontosabb mondások tartalom szerinti elrendezésben vannak kivonva. E könyvet itt azért említjük fel külön, mert a nagyobb közönség e gyűjtemény angol fordítása révén (A. N. Matthews-tól, Calcutta 1809) tudomást szerezhet a hadíth alkatáról.

A hadíth méltatása szempontjából szükséges, hogy irodalmi formáját is ismerjük, már azért is, mert e forma az irodalom e köréből az arab

tudományos előadás egyéb részeibe is behatolt. Régibb időben ugyanis kiváló súlyt helyeztek arra, hogy minden számbavehető közlés vagy akár történelmi adat biztos nyomát viselje annak, hogy legifjabb közlője az illető adat legelső ismertetőjével szakadatlan folytonosságot bír felmutatni. E formai sajáttság kölcsönözött csak hitelességet bármily közlésnek. Ily alakban vannak p. o. felsorolva a történelmi tények az arab irodalom legelső nagy történetírójának Al-Tabarí-nak (l. fent 289. l.) munkájában.

E formai kellék szerint a *hadíth* két részből áll: 1. a traditio támasztásából (szanad, isznád) vagy (a tekintélyek) *lánczolatá*-ból (szilzila); e rész a legelső forrásig felszállva mindazok neveit tartalmazza, kiknek száján át jutott valamely mondás annak legutolsó közlőjéig; 2. a traditio *dereká*-ból (matn), azaz szövegéből. Ezen két alkotórészből áll a fent ismertetett traditio-gyűjteményekbe felvett minden mondat. A traditio-kritika főképen annak megítélésére terjeszkedett: vajjon a szanad-ban nem fordulnak-e elő chronologiai képtelenségek, vagy nem szerepelnek-e benne oly nevek, melyeknek viselői bármely szempontból (szavahihetőség, kifogástalan vallásos álláspont) aggályra adhatnak okot.¹

A hadíth e technikájának ismertetése szempontjából ideiktatunk egy példát al-Bukhári gyűjteményéből:

«Tudósított minket Abdalláh b. Júsuf, szólván: ezt közölte velünk Málik, Abú Zinád nevében, ez utóbbi Abd al-Rahmán-nak, a sántitónak nevében, ez utóbbi Abú Hureira nevében — kedvezzen neki Alláh; az utóbbi így szólt:»

«Azt mondta Alláh prófétája: Ha közületek valaki Áment mond (az ima után), és vele egyidejűleg az angyalok az égben is Áment mondanak: akkor Alláh neki minden bűnét megbocsátja, a mit addig elkövetett.»

Tudósított minket Abdalláh b. Maszlama, Málik b. Anasz nevében, (ez utóbbi Szomajj nevében, ki Abú Bakr b. Abd

al-Rahmán kliense volt; (ez utóbbi Abú Szálih nevében; ez meg Abú Hurejra nevében, a ki ezt mondta:

«Így szólt Alláh prófétája: Hogy ha az előimádkozó e szavakat végezte: «nem azokéra, a kikre haragszol és nem azokéra, a kik tévelyegnek»: ³ akkor mondjátok rá hogy: Ámen; mert ha az angyalok ugyan e pillanatban talál-
nak Áment mondani, az isten az embernek (ki az Áment mondta) minden megelőző bűnét megbocsátja.»

Megegyezik vele (a közlővel) Muhammed b. Amr, Abú Szalima nevében, Abú Hazúra nevében, a próféta nevében.⁴

* * *

¹ L. A. *Islám* (Budapest 1881) 2. fejezetét.

² Eddig terjed a traditio «támasztása»; a mi következik, az a traditio «dereká».

³ Az imádkozásban használt 1. szúra vége (l. fent 264. lap).

⁴ Különös fontosságot és hitelességet kölcsönöz a traditio-mondásoknak az a körülmény, hogy különféle «támasztással» számos párhuzamos utakon maradtak az utókorra.

Azt láttuk, hogy az abbászid uralom kezdetétől fogva az iszlám szellemi életében egyidejűleg két egymással ellentétes irodalmi áramlat érvényesül, mindkettő az uralkodó körök buzdításától támogatva: a görög *philosophia* művelése, a *theologiai* törekvések kifejtése.

A szellemi élet ezen két párhuzamos iránya között mutatkozó éles ellentét tudatos kiegyenlítése, a görög *philosophia* hatásának befogadása az iszlám tanainak alakítására, nagyon korán alkotta a muhammedán *theologiai* elmélkedők gondját. Nagy befolyással voltak rájuk azon dogmatikai viták is, melyek rokonkérdések fölött a keleti keresztyén egyház tudósai között folytak.

A hadith szigoruan szószerinti értelmezéséből a kinyilatkoztatás, a szabad akarat, az isteni attributumokról egészen más definiciók következtek, mint a milyeneket a *philosophia* hatása alatt álló elme elbirhattott volna. Ez ellentét adott létet a *mu'laziliták* dogmatikai pártjának, melynek rationalista tanait 812—847. az akkori khalifák kényszereszközökkel akarták ráerőszakolni az orthodoxia híveire. Ugyanezen ellentét szülte a vallásos gondolkodás körében a már fent (281. lapon) említett «Őszinték» szövetségét.

Az orthodoxia újraébredése után (847) e szabadelvű mozgalmak ismét háttérbe szorulnak és *Ahmed b. Hanbal* hívei (299. lap) visszahódítják a rationalismus uralkodása idején elvesztett befolyásukat. A vallásos dolgok észszerű definíciója csak az által vált lehetővé az orthodox dogmatika körén belül, hogy *Abu-l-Haszan al-As'ari* (883—941) megtalálta a középutat a *mu'taziliták* rationalismusa és a hagyományos orthodoxia tanai között. Az általa megállapított formulázáson alapszik az, a mit a X. század óta az iszlámban orthodox tannak ismernek el.

E harcok nagyon eleven irodalmi mozgalommal jártak mindkét részről. Maga *Al-As'ari* 55 munkát írt. De e gazdag irodalmi tevékenységből csak vajmi kevés maradt meg napjainkig eredeti összefüggésében. Leginkább azon hatásból ismerjük, melyet a későbbi nemzedékek vallástudományi irodalmára gyakorolt. E tevékenység, mely a vallásos tanok *philosophiai* formulázását tűzte ki célul, az irodalomban e néven ismeretes: *Kalám* (szószerint: beszéd, dialektika); a ki vele foglalkozik, *mutakallim*. Ép oly távol áll a tiszta *philosophiától*, mely a kérdéseket minden vallásos vonatkozástól függetlenül tárgyalja, mint az okos alkudozást kereken elítélő hagyományosságtól. Az aristotelismus és a kalám-módszer képviselői egymás tanait ép oly határozottsággal utasítják vissza, a mint ez őorthodoxia tanítói mindkettejüknek elkeseredett ellenségei.

Időközben e törekvéseknek még egy ellenfele támadt a *Súfi*-irányban, mely a kalámnak és a gyakorlati vallás formalizmusának egyaránt hadat üzenvén, a mystikus istenszeretetet írta zászlajára és idegenből

(Indiából is) kölcsönözött eszmékkel teljesen felbontotta az iszlám eredeti fogalmát. Az igaz hit eszményének kitűzésében egészen a Nirvána tanáig nyomult előre.

Kora mindezen ellenmondó irányain keresztülment az a férfiú, kit a muhammedánok legnagyobb theologiai írójuknak ismernek el és kinek munkássága mintegy nyugvópontot alkotott az iskolák százados küzdelmei között, és a reá következő korszakok irodalmának sarkkövéül bizonyult. E férfiú a Túszból (Khoraszán) származó Abú Hámid *al-Gazáli* (1058—1111), ki a középkori keresztény irodalomban az *Algazel* néven ismeretes. As'arita tanárok oktatásából nyerte gondolkodásának irányát, melyet ő maga is mint a szeldsúk birodalom nagyvezirétől, *Nizám al-mulk*-tól Bagdadban alapított (1091) főiskolának egyik leghíresebb tanára, nagy körökben érvényesített. Majd visszavonul nyilvános működésétől. Évekre terjedő, tépelődő önvizsgálattal összekötött szemlélődő tanulmányok révén az uralkodó irányokat, melyeket ő maga is átélt, egyenkint alapos bírálat alá fogja. A szűfiségen is keresztül megy és bár nem lett e rendszer vakbuzgó híve, szívesen engedi át magát a lelki életet elmélyítő hatásainak és elsajátítja belőle azokat az elemeket, melyeket a dogmatizmus és a ritualizmus formáságainak mérséklésére üdvösnek tart. Ez úton a mysticismust a vallásos élet és gondolkodás rendszeres eleméül ismerte el. Sőt mondhatni, hogy későbbi munkáinak e rendszer hatása kölcsönzi sajátos alapszínét, egyéni értékét. A tiszta philosophiát, melynek tanaiba régebben ő maga is teljesen beleélte volt magát és melynek irodalmához is hozzájárult vala, egy nagy feltűnést keltő vádirattal üldözte (*Destructio philosophorum*), mely nem kisebb embernek mint a nagy Averroesnek tollát kényszerítette a philosophia megvédésére (*Destructio destructionum*). Gazáli nem a speculatiót ismeri a vallásos tudás feladatául, hanem a lélek életének gondos ápolását. Saját lelki fejlődését, a különféle tanokhoz való viszonyát, melyet belső küzdelmek árán alakított ki szellemében, mesteri tollal vázolt önéletrajzban mutatta be kortársainak. Vallásos tanulmányának legfőbb eredményét nagy munkájába foglalta, melynek czíme: «*A vallásos tudományok felélesztése*». A muhammedán vallás formalizmusát a szűfi tanok idealizmusával hatja át. Az iszlám irodalmában alig van munka, mely e könyvnél nagyobb és tartósabb hatást tett. Al-Gazáli vállain emelkedik a későbbi korszak vallásos gondolkodása és vallástudományi irodalma. Joggal öt tekintik a dogmákban és formákban eltespedő iszlám újjáalkotójának.*

* Ujabb időben sokat foglalkoznak Gazálival és munkáival. Az amerikai Macdonald, a francia Carra de Vaux, a hollandi de Boer értekezései nagyban elősegítették megértésüket. Legkimerítőbben a spanyol Miguel Asín foglalkozik vele egy négy kötetre tervezett munkában, melynek I. kötete (*Algazel, Dogmatica, Moral, Ascética*) 1901-ben jelent meg Zaragozában.

Ő utána legkiválóbb alakja a theologiai irodalomnak *Fakhr al-din al-Rázi* (1150—1209), ki apróbb kalám-munkáin kívül egy hatalmas Korán-kommentár által (címe: «*A tilok kulcsai*», 8 vastag quart-kötetet tesz leghasználatosabb kiadása) lett híressé. E nagy alapmunka azon csudálatra méltó sokoldalúságával, melylyel a legváltozatosabb tudnivalókat a Korán szavaiból kifejti, és világos előadásával, melylyel a muhammedán scholasticismus körmönfont módszerét, ágas-bogas vitás pontjait és eredményeit általánosan hozzáférhetővé tette, a muhammedán vallásos tanulmány encyklopædiájának tekinthető; összefoglalása és lezárása mindannak, a mit ez irodalom az előző korszakokban teremtett vala.

VII. AZ ARAB KÖLTÉSZET AZ ABBÁSZIDÁK IDEJÉBEN. — A SZÉPPRÓZA.

Az arab költészet nagy folyamata alig mutat fel fejlődést azon négy évszázadban, melyre e ponton visszatekintenünk kell. Pedig az élet körülményei nagyban változtak, s így azon viszonyok is, melyek között a költészet tenyészett.

A pogány korszakban beduin seikheknek szólt a magasztaló dal, kik száz tevével jutalmazták a költő lelkes szózatát; a sivatag társadalmi alkotmányából keletkező surlódások adtak alkalmat a gúnyoló költeményekre; a törzsek apró perpatvaraiból támadt torzsalkodásokra vonatkoznak a harcziás kifakadások. Most bőkezű khalifákat és fényűző helytartókat magasztalhatnak, ékes palotákban lakó nagy urakat gúnyolhatnak, ha a költők önző várakozásának nem felelnek meg. A sivatag törzseinek jelentéktelen harczeit világtörténelmi jelentőségű nagy háborúk váltják fel.

Ezzel együtt járt a külső helyzet változása is. Az iszlám nagy hódításai új szemkör elé állították az arab szellem szószólóit. A kietlen sivataghoz szokott nomád ember szeme csakhamar Perzsia pompájában gyönyörködhetett, ősi környezete egyhangúságának helyébe a meghódított művelt országok ezerszinű dísze lép.

E közben az arabság benső helyzete is hatalmasan megváltozik. Már nem a sivatag kóbor életéből nő ki a költészet, hanem a khalifák székvárosában fejlődő szellemi légkörből; nem a puszta vadon éjjeli *dæmonjai* környezik a vándor költőt, és nem a végtelen homoktenger állat- és növényvilága s természeti jelenségei kínálkoznak realisticus leírásai tárgyául. Fényt és pompát lát most maga körül Damaszkusban és Bagdadban, a khalifai székhelyeken és a hatalmas helytartók udvarain. Ha való környezetéből meríti szemléletének anyagát, a költő nem merenghet régi tartózkodási helyeinek enyésző nyomain, melyeket az északi szél kegyetlen fuvalma végkép elpusztított . . . De mit tapasztalunk az irodalomban? A megváltozott helyzet alig gyakorol befolyást a műköltészet fejlődé-

sére. Forma tekintetében megmarad a kaszida (l. fent 252. l.) elavult schémájával. Az egyidejűleg kifejlődött kritika csak oly költeményt ismer el valóságos klasszikus műnek, mely a kaszida hagyományos technikáját érvényesíti a modern viszonyok közt is. S mi több, tartalmi tekintetben sem a megváltozott viszonyok szemléletét tükrözi, hanem mindenestül átveszi a régi kaszida anyagát. Azt követelték, hogy a költő az új körülmények között is a sivatag kaszidájának mintájára azon kezdje művét, hogy az elpusztult tartózkodási helyek fölött szomorkodik, a hol hiába keresi szeretőjét, ki a karavánnal tovább indult; hogy részletesen leírja, miképpen vándorol a teve hátán a pusztaságban, és hogy e vándorlásba oly epizódok leírását szője be, a melyek az élet valóságának egyáltalán meg nem felelnek.

Igy tehát e költészetben az arab sivatag oly pontjainak említésével, oly helyek leírásával találkozunk, a melyeket a költő lába soha se taposott; egyszerűen átveszik a régi költészetből egyéb tipikus mozzanatokkal, melyek a kaszida multhatatlan alkotó részei közé tartoznak. Nagyon gyakran mesesik, hogy a költők, kik a teve hátán nyargalóknak mutatkoznak be költeményeikben, soha ily módon nem utaztak; hogy kik a sátrak alatti tanyázásról beszélnek és az ily életmóddal kapcsolatos dolgokról egészen subjectiv módon, mint saját élményeikről szólnak, soha nem tették lábukat a sivatagba. A spanyolországi Elvirában élő Abú Dsa'far egyik híres költeményében karavánnal jár a sivatagban és szakasztott azon állomásokon kesereg kedvesének távozása fölött, a melyeket Imrulkejsz pogány költő hasonló körülmények leírásában felemlít. Hogy mily törhetetlenül érvényesül ezen szabály az omajjád korszak költészetében, arra fent (267. l.) Omar b. Abi Rabi'a egy szerelmes versében láttunk példát. Omar kedvese bizonyára nem a sivatag vad rózsája volt, hanem Mekka városi társadalmának kényes szülöttje, ki nem karavánnal bolyongott a mérhetetlen sivatagban, hanem valamely mekkai hárem falai mögött élte napjait.

E modor állandóan megmarad a városi élet fejlődöttebb körülményei között is az abbászid időben. A költészet mindig csak a sivatagnak, a nomádságnak viszonyait színleli, bármily távol állanak is ezektől maguk a költők és a környezet, melyben lantjukat pengetik. S még ezen felül *nyelvezetükkel* sem felelnek meg a modern idők igényeinek. Ritka, elavult, csak tudós utánjárás révén érthető szavakat használnak a régi arabok szokásból; mintegy kerülnek a közkeletű kitételeket és mesterséges archaismusokban tetszelegnek, melyekkel inkább a régiségben kéjelgő philologusok tudákos várákozásának mintsem közönségük izlésének tesznek eleget.

A költészeti művek természete tehát, szemben a régi kaszidákkal, külsőleg csak keveset változott azon nagy költők műveiben, kik az abbá-

szid fejedelmek bőkezű támogatásától buzdítva a régi arab műköltészet hagyományait fenntartották. A régi kaszidát művelik azok a költők, kik valamint a hajdani sá'irok a sivatag nagylelkű alakjait énekelték meg, most Bagdád ünnevelt fejedelmi mæcenásait dicsőítik, élükön *Abu Temmám* (806—845) és fiatalabb kortársa *Al-Buhturi* (820—897), mindkettő syriai ember, kiknek divánjait a muhammedán kritika, mely az utánczó költők munkáit nagyon túlbecsüli, az újabb arab poézis gyöngyeinek tekinti.

A régi költészet dogmaszerű tisztelétének volt azonban hasznos következménye is, bár nem annyira a költészet belső fejlődése, mint a tudományos munka szempontjából. A régiek bámuló tisztelése munkáik fentartására ösztönözte az utódokat. Az épp említettem két költő is hozzájárult e törekvésekhez. Önálló költői műveiknél sokkalta nagyobb mértékben azzal szolgáltak reá tudományunk hálájára, hogy, e téren is versenyezve egymással, anthológiákat állítottak össze a régibb költészetből, a mi által az arab poézis sok igazi remekét, a régi arab kultura becses tanúit, melyek különben elvesztek volna, számunkra megmentették. Mindkettejük anthológiája e néven ismeretes *Hamásza*, azaz: «hősiesség», így nevezve első fejezetükről, mely a *harczias* költeményeket foglalja magában. A két *Hamásza* közül az *Abú Temmáménak*, mely sokoldalú érdekesség, tapintatos kiválasztás és a tartalom gazdagsága tekintetében vetélytársa művét határozottan felülmulja, sikerült általánosabb elismerésre és szélesebb elterjedésre szert tenni. Az európai irodalomban leginkább RÜCKERT fordítása révén vált ismeretessé.

Ugyanazon korszakban a műköltészet nevezetesebb képviselői közt egy fejedelmi személylyel is találkozunk *Abdalláh ibn al-Mu'tazzal* (858—908), a 13-ik abbászid khalifa, al-Mu'tazz fiával, ki egy udvari párt fondorkodása által jutott trónra, de az ellenséges pártok felülkerekedése miatt pár napi uralkodás után életével fizette meg a rövid dicsőséget. Neki is van divánja, melyben régi divatú versekben épp úgy tömjénez az uralkodóknak, mint az udvar kegyén élődo alacsony sorsú vetélytársai.

Eredetisége által e korszakban csak egy költő emelkedik ki a taposott utakon járó tömegből, de a nélkül, hogy a költeményei irányával megtört új útra terelte volna a költők új nemzedékét. Ez eredeti szellemű költő *Abú Nuvász* (762—815), kit találóan az arab költészet Heinéjének szoktak jellemezni. Bordalai és szerelmes költeményei, melyekben az arabság nemzeti és az iszlámság vallásos hagyományaival a tréfás gúny hangján bánik el, nem igen birtak képességgel arra, hogy másoknak mintaképgül szolgáljanak. Ő is a sivatagi arabság iskoláját járta és a khalifák kegyeit élvezte. De sem az arabság önérzete, sem Bagdád theokratikus szelleme nem igen fogtak rajta. *Abú Nuvász* volt a legelső arab költő, ki verseiben egyrészt az arabok faji nagyzását gúnyolta, másrészt pedig

az iszlám törvényességén rést ütött. Úgy énekel a borról és a korcsmáról, meg egyéb nem igen iszlámizű dolgokról, mintha nem is a Muhammed helytartójának és komor theologusainak légkörében élne. Mindkét körrel tudatos ellemondásba lép és ez ellenmondást a költészeti forma szokásos hagyományainak lenézésével kapcsolja össze. Míg Omar b. Abi Rabi'a, a kivel a megelőző korszak költői közül legtöbb szellemi rokonságot mutat, a sivatagi tanyák elpusztult nyomai mellett marasztja hallgatóit, addig Abú Nuvász bordalai és szerelmes versei bevezetésében kegyetlen gúny-nyal szokta mintegy paródiáját nyújtani az avét költészeti modornak és az uralkodó «arabosság»-nak.

- «A nyomorult mélézva áll s az őstanyák után sohajt,
De én csak a korcsmába mék s ott üzöm el a bút s a bajt.
«Ne leljen nyugtot az olyan, ki sirva rom felett bolyong,
Ne enyhítsd Alláh kínjait, ki egy sátorfán elborong!
«Dicsekve hajtod szüntelen: Aszád törzséből származál.
Tevéd teje apadjon el! Ugyan ki is volt ez Aszád?
«És kik az összes Temimek, s a Keiszek s testvéreik?
Egy szálíg mind e vad arab, mond csak, Alláh szemébe' kik?
«Az ily beszédet hagyd te el, ülném feletted én a tort!
Jobb, jer velem és iddogálj lelket feloldó sárga bort.
«Szolgáljon nyalka kis legény, szorítsa öv a derekát,
Legyen oly hajlós karesu, ép mint sima hajlós fűzfaág.
«Hogy lát az atyja engemet, felém mosolyg és csupa bók.
Tisztába voltam már vele: bőven remél borraivalót!
«És bort hozott, mely tiszta láng, mit könnyen el nem veszteget,
Csak kézről kézre adogat; ezzel csábitgat engemet.
«Hát légy is bő adakozó! Mid van, miért szorongatod?
Ne kiméld a ma örömet, szegényebb lesz a holnapod.
«Ládd, mily külömbiség: hogy ha te vidám kedélylyel iddogálsz,
Vagy hogy ha a romok között bolyongva búsan sirdogálsz.
«Édes ócsárlóm, értelek: föl is fogom tanácsodat;
Meg is bocsatom azt neked; ne is ismételd gáncsodat.
«Hisz pompás az a jó tanács, el is fogadnám, el bizony . . .
De az irigység szól csupán belőled, én hát csak iszom!»

*

- «Rég feledett sátrak nyomát déli szél hadd fujja el,
Én felőlem Iegelőket zápor eső mosson el!
«Hadd haladjon el tevéstől sivatagon karaván,
Dicsőséges törzs szülötte ügessen nemes lován;
«Árnyas ákác közelében hadd virítson a bogáncs,
A vadász nagy szerencsáját tőlem so' se érje gáncs;
«Ha sakálra, oroszlánra bukkan is, az életét
So' se sajnáld, csupa inség, hadd szürcsölje a tejét!
«Hejh, nem inná, hogy ha tudná, hogy minő nagy élvezet
Tiszta jó bort szürcsölgetni: erről zengek éneket.

«Nézd a gazdát; hejh, be nyájas! Dolga sürgős ő neki,
Mint a papnak, ki oltárnál a szűróját pergeti.
«Hejh, mi kedves, hogy ha új bor nedve tölti serleged,
Hejh, mi édes, hogy ha deli ifjú nyujtja azt neked!
«Deli karsu mint kezes őz, kit a házhoz szoktatál
Félre immár gáncsotokkal, nincsen fogatja már.
«Unos untilig mit korholtok, meg nem térít szavatok,
Hagyjatok föl a reménnyel, hogy én még megtérhetek.
De ha sokáig faggattok . . . levezeklem vétkemet.»

És mintegy gúnyt űzván a vallásos tilalommal, mely az igazhitű embertől eltiltja a serleget:

«Gyujs dalra, szép Szulejmán, És hozz bort énnekem, Nem látod, hogy a hajnal Biborban megjelen. Dal s bor hadd űzze messze A bút s a bánatot! Töltsd a pohárt színültig, Édes, ha te adod.	Felölem a müezzin Kiálthat oda fenn, Vigaszt talál a lelkem - Bor mellett idebenn. Csinyt mást is elkövettem, Mit el nem mondhatok; Tehát mit is szégyeljem? Hogy <i>iszom</i> , nyílt titok.»*
---	--

Midőn a khalifaság központi hatalma elgyengül és a birodalom külföldi részein a bagdádi uralkodóhoz jobbágyi viszonyban álló, tőle csak elméletileg függő, valójában pedig teljes önállósággal uralkodó családok érvényesülnek, az ujonnan támadt fejedelmi udvarok új központokat teremtenek a költészetnek és szépirodalomnak. Bagdád, mint a khalifai theokratia székhelye, mindinkább a theologusok és kánoni törvénytudók fészkkévé válik; a szabadabban szárnyaló szellemek jobban érzik magukat a rideg hagyományoktól nem háborított új fejedelemségek fővárosaiban. Már volt alkalmunk látni (282. l.), mily lelkesen pártolják ott a vallásos dogmával nem mindig egyező philosophiát és az exact tudományokat. Sokat köszön nekik különösen az arab költészet is, melyet a fejedelmi mæcenások mesés bőkezűséggel istápolnak. Az igaz, hogy e pártolás majd nem *udvari* ügygyé fejleszti a költészet gyakorlatát. Alig van más költő, mint a ki a fejedelem kedvére, az ő aranyaiért írja verseit.

E fejedelmi dynastiák közül különösen a *hamdánidák* családja válik ki, mely Aleppóban és Moszulban (930—1022) uralkodván, hatalmát egészen Mezopotámiáig terjesztette ki és a kelet történetében azon hősies harcok által vált híressé, melyeket fejedelmei és hadvezérei a byzáncki birodalommal vívtak. De ugyanabban az időben az aleppói udvar az arab irodalomnak is fényes központjává vált. *Szeifaddaula*, a hamdánida uralkodó család leginkább kimagasló alakja, maga köré gyűjté kora legneve-

* E mutatványok költői fordítását Hegedüs István t. barátom szívességének köszönjük.

sebb tudósait (köztük volt a bölcész Alfarábi, 282. l. is) és költőit. Ezek a görögökkel (Nikephoros Phokas) változó szencsével vívott harczeit túlzó magasztalással szívesen énekelték meg és műveikkel az arab költészet új fénykorát nyitották meg. Még a távolabbi országokban élő tudósok is ünneplik a fejedelmi mæcenást. Néki ajánlhatta az Irákban élő *Abu-l farads al-Iszfuháni* (897—967) óriási munkáját *Kitáb al-agháni* («Az énekek könyve»), melyet mint elsõrendû forrást használunk az arab költészeti irodalomnak, valamint azon kulturának tanulmányozásában, mely között ez irodalom keletkezett. E munka nyomtatott kiadása 21 kötetet tesz. Szeifaddaula költõi körében a legkiválóbb helyet *Abû-l-tajjib al Mutanabbi* foglalja el, ki Kúfában 915-ben alacsony családból származott — atyja vízholdó volt — de már ifjú korában nagyravágásával és határtalan önteltségével keltett figyelmet. Nevét is (Mutanabbi a. m. «profétáskodó») onnan nyerte, hogy pályája kezdetén az emberekkel azt akarta elhitetni, hogy prófeta, a miért aztán ifjúsága egy részét börtönben kellett töltenie.

Hogy a maga tehetségéről mily nagyzó véleménynyel indult költõi pályájára, egy ifjúkori kis verse mutatja, a mely divánjában meg van õrizve:

«Van-e még magasság, melyre fel nem szálltam ?	«Bizony, minden a mit Alláh megteremtett,
«Van-e nehéz dolog, melytõl vissza rettennék ?	«Meg az is, a mit meg sem teremtett, «Az én lelkülemhez mérve oly parányi, «Mint egy hajszál a fejem tetején.»

Ifjúi önérzete nem hagyta el érett éveiben sem. Költészete kritikáját õ maga e szavakban foglalta össze:

«Nines a pogányság költõi között senki, ki az én dalomhoz felérne.»

Õ elõtte nem volt arab költõ, ki pogány elõdeit egyébnek, mint utólérhetetlen mintaképeknek merte volna tekinteni.

940 felé került Szeifaddaula körébe, ki határtalan bőkezűséggel buzdította és jutalmazta a költõt; ez meg nem fogyott ki a fejedelem nagy erényeinek, harci hőstetteinek megéneklésébõl. Majd késõbb az aleppói udvartól megválva, kóbor kalandos életet folytat; mindenféle apró fejedelem és mágnás udvaraiba is eljut, magasztalja a bőkezűeket, gúnyversekkel sérti a szűkebb markuakat. Vándorlásai között 965-ben Siráz közelében rabló beduinok gyilkának esett áldozatul. Fennmaradt divánjának túlnyomó része Szeifaddaula környezetében keletkezett és a fenkölt szellemű fejedelemnek van szentelve. Nem csekély mértékben volt része abban, hogy a nagy költõ verseivel a nagy fejedelem dicsősége is eljutott a késõ utókorra és bejárta a legtávolabbi országokat:

«Dalaimmal úgy magasztallak — így szól a fejedelemhez — a mint ezelőtt soha senki énekelni nem mert;
«Oda jutnak el verseim, a hova a vándorló hold nem ér el;

«Tőlem elszáguldozva tova szállnak és minden földet bejárnak;
«Ajkaimról elillanva a hegyek ormaira kelnek és a tengerek mélységeibe hatolnak.»

A hamdánida fejedelmek nem csak pártolói voltak a költőknek és a költészetnek. Bár azt a századot, mely az ő uralkodásukat látta, szüntelen harci zaj tölti be és e fejedelmekkel inkább a csatatéren találkozunk, mint a Múzsák berkében, hébe-korba, midőn fegyveres dolguk szünetel, ők is beállnak udvari költői versenytársaivá. Maga Szeifaddaula, közöttük a legdícsőbb és legharcziasabb — az arab írók szerint negyvenszer ütközött meg a görögökkel — korszakának költői között is helyet foglal. Legtöbbet verselt azonban atyafia *Abú Firász*, kinek gazdag divánjában még mai napig is gyönyörködik a művelt arab világ, és kinek nagy kortársával, Mutanabbival együtt itéli oda e nemzedék költői babériját. Szeifaddaulát minden hadjáratára elkísérte és lovagias bátor tetteivel fejedelmi bátyja osztatlan bámulatát vívta ki. Egy hadjáratban a görögök fogságába került; kiszabadítását évekig leste Konstantinápolyban és megható költeményekben írja le fogságának nyomorát. A foglyok kölcsönös kicserélésekor nyerte csak vissza szabadságát. Versei nem a bátyja udvarán eltartott költők útjain mozognak. Maga is büszke fejedelmi egyéniség, az uralkodó család kiváló tagja; nincsen oka, a bőkezűeknek hízelegni és buzdításukért fellengző hálálkodással adózni. Magasztaló versei hősies bátyjának nagy harci tetteiről szólnak, a melyeknek maga is részese volt. Költeményeiből a háború zaja és a fegyver zörrenése hallatszik, és a daliás férfiúnak van módja rá, hogy bátyja, Szeifaddaula, ünneplése mellett a maga bátor tetteivel is kérkedjék és elmondja kortársainak, mikép szállt szembe a hatalmas ellenséggel, a göröggel, kit az udvari poéták csak jó messziről láttak; miképen birkózott meg még magával a legkegyetlenebb ellenséggel a *sorssal* is.

«A sors hajthatatlan bíró, akár barátja, akár ellensége iránt;

«De kérdezd a sorsot felőlem; vajjon valaha alávettem-e magamat ítélő szavának, és hogy megrémítettek-e engem valaha mérges kigyói és viperái?

«Valjon van-e hely a szárazföldön, melyen nem jártam, melyet tevém patája nem taposott?

«Sem hegyes földjét nem láttam magasnak, sem völgyeit és mélységeit távol-eseőknek, hogy be ne barangoljam;

«Soha más társam nem volt, mint nyerges paripám és dárdám és éles pengéjű kardom;

«Mert jobb, hogy az ember egyedül nézzen szemébe a bajnak, semhogy oly társa legyen, ki nem neki való.

«És, Isten a megmondhatója, mi olyan emberek vagyunk, kik, ha az igazságtalan sors megbokrosodik, mi vagyunk a zabolái;

«Ha nagy csapást mér reánk, valóban oly kitartók vagyunk, hogy

neki szorul el a keble (meghátrál előtünk);
 «De midőn vendég lát el hozzánk, valóban oly néptörzs vagyunk, mely megosztja vele vagyonát és mindenből részt juttat neki;
 «Magas épületet emeltünk nemes tetteink

dicsőségével, és ne hasonlítsd azt, a ki a dicsőség épületét építi, ahhoz, a ki (az ősökötől örökölt) dicsőséget lerontja;
 «Csak kérdezd meg felőlünk a dicsőséget; majd elmondja neked, miképpen szilárdítottuk meg oszlopaít és pilléreit.»

Midőn e költő énekel a hamdánida család nagyságáról, belefoglalja a maga nagyságát is. És különösen teheti ezt, midőn a görögökkel vítt harcok csatanapjairól szól:

«Dohos ízük lett a görögök forrásainak, midőn erőszakkal elfoglaltuk Uján várát;
 «És midőn Szafsza mellett a hatalmas barbárokkal megkóstoltattuk a halál serlegét;

«És országukat elborítottuk simaszörű, vékony dereku, karcsú pejlovainkkal,
 «Nyergükben csupa hős ült a Rebi'a nemzetségből, daliás férfiú, páratlan, nincsen hozzájuk fogható.»

E korszak nagy költőinek sorát egy férfiú zárja be, ki kétfelé ágazó költői tevékenységének különösen egyik irányával vált érdemessé arra, hogy a világirodalom nagy jelesei között foglaljon helyet. E férfiú az Aleppo kerületéhez tartozó Ma'arrából származó *Abu-l-Alá al-Ma'arri* (973—1057). Kora gyermekéveiben himlőbetegség következtében teljesen megvakult; ezen szerencsétlen helyzetében elmélyedő gondolkodásra adta magát.

Felsőbb tanulmányai folytatására a bagdádi főiskolákat és tanárokat kereste fel. A birodalom székvárosában a nyílt elméjű ifjú embernek bő alkalma kínálkozott arra, hogy az egymástól eltérő különféle rendszerekkel megismerkedjék. Bagdád, noha a khalifaság politikai súlyedésének korszakában vagyunk ez időben, még mindig elsőrangot foglal el Kelet városai között. E jelentőségét különösen azon világraszóló forgalomnak köszönhette, melynek központja Bagdád volt. A kereskedelmi érintkezés mellett itten nyílt a legbővebb alkalom a szellemek érintkezésére is. Tudni vágyó utazók a Kelet legkülönfélébb vidékeiről találkoztak az iszlám székvárosában: arabok, perzsák, törökök, indusok békésen cserélhették ki eszméiket. S bár a hivatalos kathedrán a rideg orthodoxia uralkodott, még virágzóban voltak a nagy tudós iskolák és a könyvtárak, melyekben az orthodoxiától kiszorított vallásos mozgalmak irodalmi tanúi foglaltak helyet.

E változatos érintkezésnek és tudományos segédeszközöknek bő hasznát vette a speculatív elmélyedésre hajlandó világtalan ifjú. Még indiai emberekkel is érintkezett és — mint műveiből látható — mélyen hatott rá, a mit tőlük a Buddha és a dsáina vallás tanításaiból meg-

tudott. Asketikus világnézet kezdett lelkén uralkodni; egyéni vallásába belevitte az ind rendszerek jellemzetes mozzanatait. Rosszalta az állatoknak eledelül használását; ebben annyira ment, hogy nem csak a hústól, hanem még a méz éldelésétől is tartózkodott; ez utóbbi egyik sajátossága a dsáina vallásnak, melynek hatása egyebekben is nyilvánul Abú-l-Alá életnézetében. Társadalmi ideálja a nőtlen élet volt és egyáltalán a társaság helyett az egyéni élet kiművelése. Mindenestül pessimista világnézetet vallott. E mellett kiméretlen kritikát gyakorolt korszaka állami élete ellen; az összes pozitív vallások irányában visszautasító álláspontot foglalt el; helyettük tiszta erkölcsöt, dogmáktól és rítusoktól meg nem szorított humanismust követelt. Gúnyolva ostoroz mindenféle czeremoniát és ezek képviselőjét, a papságot, az iszlámit éppen oly élesen mint a keresztyént, zsidót és tűzimádó perzsát.

Abú-l-Alá előkelő költő volt, a régi arab nyelv és poézis ismeretében nagy hírre tett szert. Nagy méltóságot tulajdonítanak neki a kaszidában, melyben a tőle bámult Mutanabbít vallotta mesterének. Maradt is tőle egy nagy kaszida-díván, melyet az arabság finom szellemei ma is élvezettel olvasnak; benne korszaka egyéb utánzó költőitől csak annyiban különbözik, hogy hiányzik belőle a hatalmasokat magasztaló vers, melynek alkotása mesterének Mutanabbinak dicsőségét teremté meg. Philosophiai eszméit nem e dívánban találjuk, hanem egy kötet epigrammában, melynek ismertetését különösen Kremer Alfrédnek köszönjük, ki e munka nagy kulturtörténeti jelentőségére legelőször mutatott rá. Ez epigrammák szabad és korlátlan nyilatkozataikkal páratlan állást foglalnak el az arab és általán a muszlim irodalomban. Oly bátor nyíltsággal, mint e philosophiai versekben Abú-l-Alá, legfeljebb még a perzsa Omar Khejjám merté az uralkodó vallással ellentétes gondolatait közreadni és az iszlámtól is nagyabecsült régi próféták és vallásalkotók műveinek értékéről nyilatkozni.

- «Mózes tanított, aztán tovább állt; utána Jézus lépett fel;
- «Aztán Muhammed jött és az őt imára tanított;
- «Meg később egy új hit támad, mely ennek helyébe lép;
- «Igy hajszolják az embereket a tegnapi és a ma között.
- «Ha valótlant találnék mondani, fennhangon kiálthatom,
- «De igazat csak halkan suttogva szólhatok.»

- «Igazhit és eretnecség, aztán szent mesék, miket beszélnek;
- «A Korán, mit magyaráznak, a biblia meg az evangélium, melyeket tisztelnek;
- «Minden nemzedéknek megvan a maga meséje, melyre esküszik;
- «Volt-e valjon idő, melyben csak egyetlen nép birta az igazságot?»

Különös kiméletlenséggel szól a vallás hivatalos tekintélyeiről és a vallásos okiratok tanítóiról és magyarázóiról s scholastikus bölcseségük-ről, melylyel a rájuk bizott vallásos tanokat fejtegetik :

«Valahányszor a község vénjeitől a vallásos dolgokról eszes bizonyításokat várok,

«Ilyenek helyett egyre csak badarságot hüvelyeznek»

és midőn az uralkodó theologiai módszert ostorozza :

«Félek, végre valahára mégis csak vasra verik a fakihokat ;

Ámde a fakih egy szélhámos csaló, a ki csak disputálni szeret.

«Hagyd abba, hogy jámborságot keress a szórszálhasogatóknál !

«Egy csomó badarsággal tartanak és azt akarják, hogy te ezt tudománynak nézzed.»

«Azt mondják: Fordulj a fakih-hoz !

A képmutatókról meg így :

«Mecseteitek olyanok, akár csupa korema ; nem vagytok igaz emberek ;

bokor, mely gyümölcsöt nem terem, de szúrásával árt ;

«Még olyanok se vagytok, mint valami hasznavehető növény, akár pálma, akár legelő fű,

«Nincsen se vallástok, se jámborságtok ! Ne is engedd magad ámíttatni rózsafüzéreiktől, melyeket mutogatnak és szüntelen kezükben forgatnak.»

«Hanem olyanok vagytok, mint a tövis-

Az emberi tekintélyektől egyedül a józan ész ítélőszéke elé utasítja az igazságot keresőket. Nem csak a vallásos vezetőkben bizik keveset, hanem a világi uralkodás tekintélyeit is vajmi kevésre becsüli :

«Oh ti — úgymond — kik országokat kormányoztok ; már elég soká uralkodtok, már bele is vénültetek, és mennél tovább éltek, annál inkább éltek vissza a hatalommal ;

«Hiú ábránd ! Egyedül csakis az ész az igaz isteni vezető ; csak az vezethet bennünket éjjel és nappal, mint az igaz úton elül járó ;

«Az emberek egy isteni férfiúban (a Mahdíban) reménykednek, a ki a jó útra vezeti őket és a tömeg epedve várja őt, ki útba igazitaná ;

«Azokat a különféle vallásfelekezeteket pedig, a melyekre osztottok, csak a czélből találták fel, hogy a hatalmasoknak hatalmát megtámaszszák.»

Ily hangot nem igen lehetett sűrűen hallani a keleti világ szellemi vezetőinek ajkairól !

A világi költészet mellett a vallásos érzelem is keresett kifejezést a régi kaszidák alakjában. E körben leginkább az iszlám mysticus költészete érdemel említést, mely az iszlám irodalmi közt leginkább a perzsában emelkedett virágzásra, de az arabban sincsen egészen elhanyagolva.

A *száfismus* nevezete alatt ismeretes muhammedán mysticizmus művelői az isteni lény iránt táplált szerelmüknek, az istenséggel való egyesülésnek, a nirvánába való elmerülésnek költői kifejezést is adtak. E téren legismeretesebb *Ibn Arabi* Spanyolországból származó

theosoph (megh. 1240), ki mély theologiai munkáin kívül pantheistikus gondolatait költői formába is öntötte. A mysticismus költői sokszor érzelmi szerelemről, borrról és ittasságról énekelnek, midőn lelkük előtt a mystikus szerelem és ittasság lebeg, mely a szúfi élet tartalmát és legmagasabb vágyát teszi. E költeményeket zengik a dervisek zikrjeik során, a tánczó és üvöltő dervisek gyakorlatait ily költemények zümmögő előadása kíséri sípszó mellett. Perzsa és török dervisek leginkább a mevlevi dervisrend megalapítójának, a nagy *Dselál ed-din Rúmi* híres Methnevi-munkájából kölcsönzik verseiket. Arab országokban, a hol a perzsa nyelven szerkesztett Methnevit nem értik, különösen *Omar b. al-Fáridh* (megh. 1239) mystikus költő verseit használják; ezek közül különösen Omar bordala járja, mely igaz értelmezése szerint a szúfi lélek teljes mélységét tolmácsolja:

<p>«Bort ittunk — így kezdődik — szeretőnk emlékére; lerészegedtünk tőle, még mielőtt a szőlőt megteremtették volna; «Azt mondják: «Bűnt ittál!» dehogyl! abból ittam, a mit bűn volna nem innom;</p>	<p>«Még mielőtt születtem, kábult voltam tőle; így maradok mindörökké, még akkor is, midőn csontjaim már rég elporladtak.»</p>
---	--

A zsidóhoz vagy keresztényhez fogható *egyházi költészet* az iszlám nem fejlesztett. A kánoni istentiszteletben az éneknek nincsen helye; a recitációk szövegeit kizárólagosan a Korán-ból veszik. A mi a kánoni szövegeken túl a liturgia körében kifejlődött, inkább litánia-szerű könyörgés, semmint énekre való hymnus. Kivételt csak a Muhammed tiszteletére keletkezett és a próféta születése napjának ünneplésekor (mílád) alkalmazott költemények tesznek. A Muhammedet dicsőítő e költemények között különösen egynek sikerült nagy tekintélyre vergődni az iszlám teljes területén. E költemény, melynek szerzője a felső-egyiptomi Abuszírban 1212-ben született *Muhammed b. Sza'id al-Busziri* (megh. 1296-ban), e néven ismeretes: *al-Burda* (a köpeny). E nevét egy kegyes mondának köszöni. A szerző, ki Egyiptomban igen híres szúfi-seikhek iskoláján ment keresztül, nagybeteg állapotában készítette e munkáját, midőn gutaütés következtében elvesztette testének mozgékonyosságát. Egyszer álmában a próféta, kit e költeményével magasztalt, elismerésül egy köpenyt vetett Al-Busziri beteg testére. A költő álmából felébredvén, azon vette magát észre, hogy teste teljesen visszanyerte régi egészségét. E csudás eseménynek híre szárnyra kelvén csakhamar megalapította a *«köpeny-költemény»* szerencséjét.

Még a költő életében csudás erőket tulajdonítottak neki, szövegének egyes darabjait csudatevő amuletekként használták, az egész a szentség dicskoszorújával öveztek. Egy egész irodalmat tesznek a köréje csoportosuló magyarázatok. A muhammedán élet gyakorlatában

minden ünnepélyes alkalommal a Burda verseit zöngik; az igazhitű halottat e költemény szavaival kísérik utolsó nyugvó helyére.

A «Burda» 172 distichonban a muhammedán prophetológiának velejét adja elő; tulajdonképen tanköltemény a profétának csudás sajátságairól. Alakját tekintve kifogástalan kaszidának illik be; e költészeti faj régi módjára szintén *naszib*-en (l. fent 250. l.) kezdődik, szerelmi sóhajon, melyben a költő kedvesének elpártolását kesergeli el:

«Valjon a Dzü-szalam-ban tartózkodott szomszédok emléke-e az, a miért szemed véres könyeket hullat?

«Vagy pedig szellőt érsz-e lengeni Kászima felől és látod, a mint a sötétségben Idam felől villám cikázik?

«Hogyan történik, hogy szemed szüntelen csak könnyet hullat, bár azt mondd: «Hagyjátok abba a könnyezést!» és szíved egyre csak borong, bár azt mondd: «Légy erős»!

«Valjon azt hiszi-e a szerelmes, hogy szenvedélyét eltitkolhatja, midőn érzelmét a hulló könyzapor és a lángoló szív nyilvánossá teszik?

«Ha nem volnál szerelmes, nem zokognál annyit a régi tanyák nyomai fölött, és nem szenvednél álmatlanságot, midőn al-Bán és al-Alam emléke száll fel lelkedben»

Igy folytatja szerelmi kinjainak elkesergését egészen a 28. distichonig, míg aztán erőltetett átmenettel tárgyára tér: a proféta magasztalására, csudatetteinek dicsőítésére. Így tehát e szent költemény szerkezete sem vonhatta ki magát a pogány kaszidák merev schémája alól.

Míg a műköltészet még századokkal az iszlám keletkezése után — és mondhatjuk, hogy napjainkig — a régi kaszida békóiba van verve, addig a *szép-próza* már az iszlám harmadik századától kezdve nevezetes változáson megy keresztül. A stílisták odahagyták a régi arab próza velős egyszerűségét, mely egyaránt felelt meg a történelmi előadás nyugalmosságának és a szónoklati pathos szárnyalásának; a stíl szépségét keresett mesterkélettségben, nyelvművészeti fogások alkalmazásában, a felhasznált szóanyag körül kifejtett körmönfont elmésségben találják. Az írás tökéletességét mindinkább az előadás alaki mozzanatainak elcsigázásában keresik. A régi stilben uralkodó gondolat-parallelismust a szads'-al (l. fent 247. l.) kapcsolják össze; az egymással párhuzamban álló és a prózai rimmal elválasztott részekben pedig csaknem geometriai arányossággal alkalmazott szójátékok és egyéb alaki mesterségek válnak lassan-lassan a magasabb előadásmód legkeresettebb kellékeivé. Azt mondaná az ember, hogy csupa arabeszk, az építészetből a prózai stílibe áthelyezve. Mennél tovább fejlődött a próza e nemének gyakorlása, annál erősebben gyarapodott e mesterségek halmozásában, az olvasó éleselméjű értelmére számító nyelvjátékok kitalálásában és alkalmazásában. Elősegítve az arab írás sajátosságaitól a szépíró nem elégszik meg csengő szójátékokkal, hanem a betűk alakjaitól nyújtott alkalmat is bőven felhasználja arra,

hogy találékonyságának bámulandó jeleit tárja az olvasó elé, kinek az ily írásművek tanulmányában nem is annyira a tartalom lendületessége, hanem inkább a formai mozzanatoktól nyújtott talányok megoldása, a nehézségekkel való megbirkózásnak sikere szerez élvezetet.

E téren is a nem-arab műveltségi körök döntő befolyása szemléltethető. A prózai stílus e nemét ugyanis legelőször a hivatalos epistolografiában kezdték gyakorolni. Az idegen, leginkább perzsa állami titkárok viszik be e modort a kancelláriák hivatalos irataiba. Innen aztán lassan-lassan minden magasabb írásfajtába átszivárgott; még a prédikációkba is átvették a szads'-próza alkalmazását, melynek művészi gyakorlása a magasabb műveltség (adab) elengedhetlen feltételeivé válik.

Az arab műpróza ily irányú fejlődésének tetőpontját azon munkák szemléltetik, melyek a világirodalomban a *Makámák* néven ismeretesek. «Makáma» annyit jelent, hogy: *helyzet*. Keretük rendszerint a következő: Egy finom szellemű, nagy tehetségű és széles műveltségű, sokoldalú tanultsággal biró, de másrészt könnyűvérű, mondhatni züllött kalandor bejárja a muhammedán világot; mindenütt százágú tehetségének egy-egy részletét érvényesítve bámulatba ejti az embereket, hazug előadásával részvétüket a maga számára megnyeri és azon végezi, hogy pénzüket elszedi. Ekkor tovább áll és csakhamar más színtéren jelenik meg az előbbtől különböző szerepben, ugyanazon eszközökkel ugyanazon eredményt érve el. Kóborlásainak különböző helyzeteiben (makáma) egy-ugyanazon régi ismerőse, ki maga is sokat utazgatván, akaratlanul folytonosan a hős sarkában jár és a munkában mint kalandjainak elbeszélője szerepel, ráismer emberére. Ez azonban soha sem jó zavarba, sőt mindig elmés megjegyzésekkel vágja ki magát a fenyegető leleplezés veszélyéből. Természetes, hogy a makáma hősének szereplése a különféle helyzetekben, a szabadon választott helyzet szerint különböző tárgyak körül forduló előadása, melyen mindig nagy s együgyű közönség bámul, végre a leleplezéssel fenyegető baráthoz intézett beszéde adják meg az alkalmat arra, hogy a szerző az ügyes kalandorral gyakoroltassa mindazon stílmesterségeket, melyeket mint e műfaj sajátosságait az imént jellemeztünk.

Al-Hamadáni (megh. 1008), kit az arab irodalomban e dísznévvel tüntetnek ki: «*Bedi' al-zamán*» («korszakának nagy ékesszólója»), volt az első, ki a makámát az arab irodalomban nagy összefüggésben művelte. *Al-Hamadáni* makámáit most jó kiadásban birjuk. Azonban tetőpontját ezen műfaj a híres *Hariri* (szó szerint: selyemkereskedő)-vel (1045—1122) éri el, kinek ötven makámája által vált leginkább ismeretessé a műpróza e neme az európai irodalomban is, melyben legelőször RÜCKERT *Hariri*-fordítása birkózott meg azzal a feladattal, hogy a makáma alakját, a lehe-

tőség szerint, valamely nyugati nyelven szemléltesse. Nálunk Arany János próbálta meg a makáma műalakja utánzását.

Haríri makámáinak központi alakja a Szarúds városából való *Abu Zeid*, laza erkölcsű, de nagy műveltségű és még nagyobb ügyességű kalandor, ki életét azzal tölti el, hogy folytonosan utazgatván és minduntalan más-más városban fellépven a lakosságnak mindig más és más minőségben imponáljon, a becsapott emberek lelkeit meghódítsa és pénzüket elszedje: mert ez utóbbi teszi érintkezéseinek fő fő czélját. Mint prédikátor ékesszólásával költi fel az emberek bámulását; szívet, lelket megható beszédeire a gyülekezet apraja-nagyja bőségesen hullatja könyveit. Majd más városban, a hová véletlenül kerül, mint védőügyvéd magára veszi egy vádlottnak ügyét és oly hatalmasan forgatja a törvényt, melynek minden csinját-binját betéve ismeri, hogy a szigorú bíró végre beadja a derekát; majd mint ügyes iskolamesterrel, majd mint mélytudományú theologussal találkozunk vele, a ki a kánoni tudomány scholasticus furfangjait oly könnyűséggel kezeli, hogy még a legtekintélyesebb szakembereket is kiveti a nyeregéből; egy helyen pláne orvostudományát ragyogtatja; a betegek sereggestül tódulnak hozzá. Nincsen mesterség, melyet ne űzne, mindegyikkel megzsarolja az embereket, a kik szívüket és erszényüket mindenkor készségesen nyitják meg az ügyes bohémiennek.

Minden egyes makáma más-más változatban mutatja be *Abu Zeidet* és elmés költeményekkel átszőtt, művészi prózában, melyben a szerző a prózai rímeléssel lefolyó stilmesterség legmerészebb fogásait alkalmazza, mutatja be kalandos fellépését. Harírit e művében nemcsak mint utól nem ért nyelv művészt ismerjük meg, hanem a különféle muszlim tudományokban való jártasságát is elének tárja, a mennyiben a makáma hősenek jogtani, theologiai, orvosi stb. előadásai és elmésségei első sorban a szerző sokoldalú képzettségét bizonyítják.

Abu Zeid igazi mestersége a koldulás; vénségében egy külön makámában, melyben gyermekei oktatásával, élettapasztalatainak gyakorlati eredményeivel foglalkozik, mint az emberi élethivatások legméltóbbikát saját életmódját ajánlja fiainak.

Haríri makámáiban a szemlélő, leleplező és elbeszélő szerepét *Abu Zeid*nek *Hárith b. Hammám* nevű ismerőse viszi; ő beszéli el *Abu Zeid* változásait, viselt dolgaikat és *helyzeteit*. Az ötven makáma mindegyike e szavakon kezdődik: «Szólott *Hárith b. Hammám*»; a makáma végén az elbeszélő, ki távolról, a közönség közé nem vegyülve szemléli barátja viselkedését, feléje lép és szemére hányja szélhámos szereplését. *Abu Zeid* pedig rendszerint egy-egy elmés verssel, melyben különféle változatokkal szavalja el életpályájának alapigazságát: a «*mundus vult decipi*» elvet, lecsillapítja *Hárith* scrupulusait, ki nemsokára ismét más körben

találkozik vele, a hol megint az emberek ezrei bámulva környezik a más szerepet öltő kalandort.

De Abu Zeid azért jó muszlim. Élete vége felé, midőn már fiainak is beszámolt viselt dolgairól, annak szükségét érzi, hogy az erény és igazság útjára térjen, nehogy a kárhozat martalékvá válják. Szülővárosába Szarúdsba vonul vissza és vallásos gyakorlatokkal tölti csalfa életének végső napjait. Mint jámbor muhammedán óhajt meghalni. E körülmények között találkozik vele legutószor barátja Hárith, kitől a legérzékenyebb szavakkal vesz búcsút.

VIII. AZ ARAB IRODALOM SPANYOLORSZÁGBAN.

A muhammedánok az iszlám világot két nagy földrajzi csoportra osztják: a) *al-Masrik*, a Kelet; b) *al-Maghrib*, a Nyugat. Az elsőn az iszlám ázsiai területeit értik, a másodikon a muhammedán Afrikát, rendszerint Egyiptom kivételével, melyet a Kelethez kapcsolnak. Spanyolország az arab hódoltság idejében szintén a Maghribnak teszi alkotó részét.

E felosztás nem pusztán földrajzi szempontokból indul ki. Van neki mélyebb művelődéstörténeti alapja is. A Maghrib szelleme sok lényeges dologban különbözik a Masrik-étől. E különbözés az egymástól eltérő történelmi előzményekből és ethnographiai körülményekből érthető meg, a melyekre az iszlámság mint módosító tényező hatott. Keleten a görög, syr, perzsa és török művelődést borította el az iszlám; Afrikában főképpen a berber nemzetiséggel találkozott, melyet — nagy ellentállás után — az iszlám igája alá hajtott.

De az iszlám látszólagos egységének daczára a nyugati iszlám ez összességben külön politikai életet folytatott. Csak rövid ideig volt szoros kapcsolatban a keleti khalifátussal; előbb önálló helytartóságok, majd a fátimid dynastia uralkodása választják el a keleti iszlám zömétől. Spanyolországban a Keletről elűzött omajjádok külön virágzó államot alkotnak. A XII. századtól kezdve az Almoravidák, Almohádok, Almerinidák stb. nemzeti dynastiák váltakoznak és a nyugati iszlám kormányzatát a keleti khalifátustól teljesen függetlenül intézik.

Az afrikai muszlimok önálló fejlődése még vallási tekintetben is észrevehető. Az iszlám egyöntetősége alól mindenféle szekták nevezete alatt bujtak ki; az orthodoxián belül is leginkább a málikita irány (l. fent 297. l.) zászlaja alatt tömörülnek, míg Keleten e ritus csak elenyésző csekély számmal van képviselve.

A szellemi műveltség legkezdetlegesebb elemének, az írásnak alakja is feltünteteti a nyugati arabság önálló fejlődését. Nyugaton az arab írásnak

a keletitől lényegesen különböző ductusa alakult ki, mely a keleti íráshoz szokott szemnek a nyugati iszlám területein készült tudományos kéziratok- és polgári ügyiratoknak olvasását nagyon megnehezíti. Arab dialectusa is az értelemre sokkal érezhetőbb eltérést mutat a keleti arabság nyelvjárásaitól, mint a milyent ez utóbbiak (pl. a syriai és egyiptomi) között tapasztalhatunk.

Egyéni fejlődésre vallanak még életmódjuk, szokásaik sajátosságai is. Még a felületes szemlélőnek is első pillantásra szembeötlő a maghrebineknek a keletiektől teljesen elütő viselete, melyet a keleti város-lakók öltözetéből hiányzó *burnusz* (kámzsával ellátott toga-szerű köpeny), körülbelül a rómaiak *paenulaja* jellemez, az észak-afrikai arab öltözetének megkülönböztető sajátossága.

Szellemi életét azonban a nyugati iszlám is azon forrásokból táplálta, melyeket a keleti iszlám nagy bőséggel fakasztott volt. Málik-hoz mentek tanulás végett a nyugati iszlám mindazon tudósai, kik később a Maghrib muhammedánjai között a kánoni törvénytudományt meghonosítják, melyben a málikita irány és a traditio tudománya magas tökéletességre fejlődnek és nagybecsű irodalmat teremtenek.

Ugyanezen függési viszonyt tapasztaljuk a többi tudományok terén is. A nyugatiak azon szellemi tőkét gyarapítják, melyet a keleti iszlám gyűjtött fel; szorgalommal művelik és buzgalommal öregbítik azt az irodalmi kincset, melyet a Kelet gondolkodóinak kezdeményezése hozott elő.

Az irodalom és műveltség pártolásában a Spanyolországban életre kelt új omajjád khalifátus keleti őseinek nyomdokaiba lép és abbászid elnyomóinak példájával vetélkedik. Gyakran említik II. Hakam (nem Hákim) khalifa (961—976) példáját, ki miután elődei a mór építő művészet remek emlékeit teremtették meg, valóságos szenvedélylyel pártolta a tudomány és közművelődés érdekeit. Bár az elemi oktatás már az ő ideje előtt is elég jól állott Spanyolországban, Hakam azt hitte, hogy ez ügyet még sok oldalról kell tökéletesebbé tennie. Fővárosában, Cordovában, huszonzét iskolát alapított, melyekben a szegény emberek gyermekeit részesíttette ingyen oktatásban. Ez időben — úgymond Dozy, a spanyol arabság történetirója — Andalusióban csaknem minden ember tudott írni, olvasni, míg a keresztyén Európában még a legelőkelőbb emberek se tudtak, hacsak nem tartoztak a papsághoz. Cordova muhammedán egyeteme egyike volt a világ leghíresebb főiskoláinak és mellette még Sevillában, Toledóban, Valenciában, Almeriában, Malagában és Jaenben és a mecsetek mellett is virágoztak nagy tudós iskolák. A tudománynak és irodalomnak bő alkalma volt nagyban fejlődni és a szellemi élet gyors felvirágozását előmozdítani. A khalifa udvara a tudósok és szép szellemek gyűjtő pontja volt; az uralkodó bőkezűsége mind-

nyájuknak jó módot biztosított. Hakam könyvtáráról mesés adatokat közölnek az arab történetírók. Azt mondják, hogy a khalifa 400,000 kötetből álló könyvtárt alapított Cordovában, melynek csak katalogusa 24 kötetből állott. Nagy súlyt helyezett nemcsak arra, hogy könyvtára a régi irodalomnak minden nevezetes termékét egyesítse, hanem az az ambíciója is volt, hogy a távol országokban keletkezőben levő nevezetesebb irodalmi munkák első példánya Cordovába kerüljön a fejedelem könyvtárába. Midőn tudomására jutott, hogy kortársa, az iráki Abu-l-farads al-Iszfaháni, a régi költészet irodalmának híressé vált forrásmunkáját, a fent (311. l.) említett *Kiláb al-agháni*-t (Énekek könyve) szerkeszti, ezer aranyat küldött a szerzőnek azzal a kérelemmel, hogy óriási munkájának első kész példányát neki küldje meg, még mielőtt az Keleten ismeretessé válnék.

A tudomány pártolása nem lohad le, midőn Spanyolországban az egységes omajjád khalifaság bukása után a XI. században a birodalom apró kis fejedelemségekre oszlik széjjel, melyek mindegyike a tudomány, az irodalom és a művészet buzdításának egy-egy új góczpontjává válik, majd pedig midőn a XII. században Afrikából a gibraltári szoroson túl terjeszkedő nemzeti dynastiák ismét egységes birodalommá forrasztják össze a Maghrib szétदारolt iszlámságát. Sőt e politikai változással a tudományos életben is nevezetes fordulóra jut a nyugati iszlám.

A nyugati Omajjádok alatt ugyanis Spanyolországban a philosophia még nem igen szerepel mint a szellemi élet fontos tényezője. Még nem vették hasznát annak a nagy munkásságnak, melyet a keleti iszlámban a nagy Aristoteles-magyarázók megalkottak volt. E téren csak a XI. században találkozunk az első számbavehető jelenségekkel.

Az arab philosophusok sorát Spanyolországban a XI. században egy arabul író zsidó gondolkodó nyitja meg, kinek hatása azonban inkább nyilvánult a középkori keresztyén scholasticismusban, mint magában az arab philosophiában. Munkája, a *Fons vitae*, mely a philosophia történetének oly fontos láncszemét teszi, nem is maradt fenn arab eredetijében, hanem héber fordításán kívül különösen a Dominicus Gundisalvitól 1150 körül eszközölt latin fordításban vált ismeretessé. Szerzőjét *Avencebrol* vagy *Avicebron* néven ismerték, kit keresztyén bölcselőnek tartottak, míg 1846-ban Munk Salamon az «Életforrás» héber fordítását felfedezte és az Avicebront a zsidó költő *Ibn Gabirollal* (l. fent a 232. lapon) azonosította. A «Fons vitae»-ben előadott bölcsészeti világnézet teljesen az újplatonismuson alapul, különösen Plotinus elmékedését fejleszti. A Scotisták és Thomisták vitáiban központi helyet foglal el e mű. Amazok magasztalják, az utóbbiak czáfolják és visszaütik a keresztyén vallás-philosophusnak vélt Avicebron tanait. Maguk az arabok, muhammedánok

Egyetemes irodalomtört. net. I.

INFANSNŐ KAPUJA.

(Alhambra Granáda mellett.)

Doré G. rajza.

és zsidók egyaránt, elhanyagolták az arab philosophiában mintegy elszigetelt *platonicus* gondolkodót. Közöttük az *aristotelismus* jutott uralomra; ennek akadtak neves művelői és fejlesztői.

Valamint a keleti iszlámban, úgy a nyugati muhammedánság műveltségében is a philosophia tanulmánya az exact tudományok fejlesztésével szoros kapcsolatban áll. Azok a hirneves aristotelicusok, kikkel a következőkben megismerkedünk, egyuttal a természettudományok irodalmát is művelik. Azonban ezeket már a X. és XI. században jeles természettudósok előzik meg, kik függetlenül a philosophiai elmélkedéstől, mely a Maghrib műveltségében csak egy évszázaddal ezután fog érvényre emelkedni, kizárólag szaktudományuk körében mozognak.

A khalifák udvarán híres orvosok éltek, kik klinikai megfigyeléseik eredményeit tudományos munkákban rakták le. A középkori Európa *Abulcasis*-a vagy másként *Alzaharavicus*-a, kinek pharmacologiai, sebészeti és az orvostudomány még egyéb szakaszaira vonatkozó munkáit sűrűn fordították latin nyelvre, III. Abderrahmán (912—961) omajjád khalifa udvari orvosa volt Cordovában; igazi neve *Abulkászim Chalaf al-Zahrávi*; ő a muhammedán Spanyolország leghíresebb orvosi írója.

A nyugati iszlám matematikai és természettudományi kutatásait nagy hirre emelte az Európában *Geber* név alatt ismeretes *Abu Muhammed Dsábir ibn Aflah* XI. századbéli sevillai tanár. Kora legnagyobb matematikusai és csillagászaik közé tartozott; kilencz kötetes nagy munkáját már a XII. században *Cremonai Gerhard* latin nyelvre fordította Toledóban, a hol *Raimund érsek* (1130—1150) vezetése alatt a legnevezetesebb arab tudományos munkák átültetésével foglalkozó valóságos fordító iskola virágzott, melynek az arabok tudományos eredményeinek terjesztése, hatásuk általánosabbá tétele körül az európai tudomány sokat köszön.

Nevezetes, hogy a philosophia az *almohád* dynastia alatt indul virágzásnak, oly dynastia alatt, melynek a fanatikus orthodoxyában gyökerező kezdetei semmire sem vallanak kevésbé, mint a philosophiai szellem istápolásának lehetőségére. Az almohádok környezetében a XII. században veszi kezdetét a nyugati iszlámban a philosophia nagy fellendülése, a keleti iszlámban már régebben virágzó philosophiai tanulmányok átültetése és fejlesztése:

A nyugati iszlám nagy aristotelicus philosophusait ép e korszakból említik. Első köztük *Ibn Báddsa* (megh. 1138), kit az európai irodalomban *Avempace* néven ismerünk; egyaránt előkelő mint philosophus, orvostudós és matematikus. Tanítványa *Abúbacer* (arabul helyesen *Abú Bekr ibn Tufejl*, megh. 1190.), kit leginkább a csillagászatban említenek mint a Ptolemæus rendszerének merész bírálóját, *Philosophus autodidactus*

czimű, inkább a művelt közönségnek szóló, mintsem szigorúan szakszerű munkája révén vált híressé. Az elbeszélés hőse egy Hajj ibn Jakdhán nevű philosophusi Robinson, ki egy elhagyott szigeten született és csecsemő korától kezdve (dajkája egy gazella volt) minden emberi érintkezéstől elszigetelve önálló szemlélettel és elmélkedéssel a tapasztalat és ismeret minden fokán át fejlődik és minden emberi közlés és tanítás nélkül, az érzéki tapasztalás legalsóbb fokáról az istenismeret legmagasabb polczára emelkedik. Innen neve, melyen egyideig az európai műveltségben is sokat emlegették: «Philosophus autodidactus».

Ez arab philosophusok nevei a középkori Európában a tudomány legnépszerűbb nevei közé tartoztak; bár szörnyen kifecszamított alakban a scholastikusok köreiből közkeletűek voltak. Munkáik, melyek zsidó fordítások alapján készült latin áttételek révén jutottak be a nyugati irodalomba, termékenyítő hatást tettek az akkori európai gondolkodásra; a középkori philosophia az e munkákból merített eszmékből táplálkozott; azok szolgáltatták a philosophiai tanulmányok irodalmi anyagát és tartották fenn a folytonosságot a középkori elmélkedők és a philosophia ősforrása, Aristoteles között.

Az arab philosophusok közül azonban egyiknek sem volt erősebb hatása a philosophiai gondolkodás fejlődésére, mint *Abu-l-Valid ibn Rosdnak* (megh. 1198), az almohád birodalom egyik kádijának, kinek nevét Európában *Averroës*-sé torzították el. A nyugati iszlámban ugyanazon szerepe van, mint Alfarábinak (282. lap) Keleten. Alfarábi után ő Aristoteles munkáinak első nagy magyarázója. Már 1230-ban közvetítette Michael Scotus latin fordítása az előkelő arab gondolkodó némely értekezését az európai tudomány számára. A XIII. században a párisi főiskolában Averroës munkáiból szedték a philosophiai tanítás anyagát. Még az averroismus hanyatlása után is egészen a XVII. századig Olaszországban nagyban művelték az arab bölcész munkáinak tanulmányát, különösen a páduai iskolában. Ellenfelei is az ő módszerének befolyása alatt állottak és legkitünőbbjeik munkáin felismerehetetlen módon érezhető az a módszertani hatás, melyet Averroës művei a speculativ dolgok előadására gyakoroltak.

Aristotelest magyarázó nagy munkáin kívül Averroës philosophusi tevékenységének még egy másik mozzanatával is mély nyomott hagyott a szabad gondolkodás fejlődése történetében. Nem elégedett meg a rendszeres philosophiai elmélkedés kiművelésével Aristoteles alapján, hanem, elődeitől különbözően, vitázott is a szabad gondolkodás ellenségeivel és azokkal, kik a philosophiát csakis ancilla theologiaeként ismerték el vagy közötté és a dogmatika között mindenféle közvetítést kerestek; harczolt különösen az as'aríták és egyáltalán a mutakallimok (fent a 304. lapon)

módszere ellen. Egy külön munkában kiméletlenül ostorozza e rendszereket; felmutatja belső ellenmondásaikat és félszégeiket. Egy másikban Al-Gazáli (fent 305. l.) támadását a philosophia ellen (*Destructio philosophorum*) veri vissza; e munka a *Destructio destructionum* nevezet alatt ment át az európai irodalomba, melyben a theologiai viták csakhamar az averroismus körül csoportosulnak. A scholasticusok körében nagy Averroes-ellenes mozgalom támad; legélesebb kifejezője Raymundus Lullus volt, a ki 1311-ben a vienne-i zsinat elé vitte az Averroes elleni polemiát. Averroes neve és munkái évszázadokon át a rationalismus jelszavai, épen úgy mint a hogy az ellenfél szemében az Averroes neve fogalommá vált, mely alatt a független philosophia első erő kifejtését gáncsolták.

Ép oly hathatós szószólója volt a tiszta philosophiai kutatásnak a mutakallimok felemás gondolkodásmódja ellenében Averroes ifjabb kortársa, a nagy zsidó gondolkodó, *Maimúni Mózes* (szül. Cordovában 1135; megh. Kairóban 1204). Bár irodalmi fénykora egyiptomi tartózkodásának idejére esik, a hol a szultán udvari orvosa volt, mégis egész műveltségével szülőföldjének Spanyolországnak arab szellemében gyökerezik. Ez országból az almohádok vallásüldözése elől kellett családjának kelet felé kivándorolnia. Egyiptomban sok tanítvány sereglett körülötte, hogy orvostudományi és philosophiai tanításán okuljon, mely tudományokat nagyhirű munkákkal gyarapította arab nyelven. A philosophia történetében különösen vallásbölcészeti nagy munkája tette őt híressé: «*A tétovázók utmutatója*» (magyar nyelvre fordította Klein Mór, Pápán 1878). Ezen munkában a vallás eszméit az aristotelesi bölcészet tanainak alapján fejtegeti és a közöttük mutatkozó ellentétet más uton törekszik kiegyeztetni, mint a keleti világ mutakallim iskolája, melynek módszerét, mint nagy kortársa Averroes, győzedelmes ellenvetéseiével támadja meg. E munka hatása nem szorítkozik a zsidó egyházra, a melyben nagy szellemi mozgalomnak volt az okozója. Mély nyomot hagyott a scholasticus írók munkáiban is, melyekben Maimúnit a Moises Aegyptius néven idézik. Spinoza is hatása alatt áll. E szempontból is Maimuni a világirodalom nagy alakjai közt foglal helyet.

Az elméleti komoly kutatások mellett Spanyolországban az arabok alatt nagy virágzása volt a költészetnek és a szépirodalom minden egyéb ágának. A sivatagban született arab poézis Andalusia szép ege alatt gazdag fejlődésnek indul. Azon kedvező műveltségi föltételek, melyek közt a spanyol arabság a Kelettől önálló életét folytatta, több változatosságot és szabadságot nyújtott a költészetnek, mint a mennyit keleti ösfészékben érvényesített. A költészet új tárgyakat vonhat körébe, melyekre sok alkalmat nyújtott a politikai helyzet is, mely a spanyol-arab műveltség keretét alkotta.

Költői szózattal lépi át a gibraltari szorost az első spanyol khalifa, ki a damaszкуси kegyetlen vérengzéstől Nyugatra menekül és itt a spanyol khalifátust alapítja. S epedő fájdalommal emlékeztén meg azon hatalomról, melyet ősei Syriában és Mezopotámiában teremtettek, így szólítja meg a Keletről Spanyolországba átültetett pálmát:

*

Mint én, te is idegen vagy
Ez országban, oh te pálma!
Hazádtól messze nyugatnak
Talajába átplántálva.

Az Euphrat hullámverte
Fényes tájra: napkeletre.
Nem, nem érzi ezt a pálma,
Napkeletről nincsen álma.

Sírj, oh sírj! De óh ő néma
S nem tud sírni a szegény fa.
S nem zokoghat a nagy fájó
Bánaton, mit sorsunk ránk ró.

Oda vissza ő nem gondol,
Hisz én is a honfigondtól
Kedvesim majd elfeledtem,
Kiket oly forrón szerettem.

Mert ha ő is sírni tudna,
Könnye hullna és zokogna
S honfi búja visszavágyna
Pálmaerdő otthonába,

S kik ott élnek otthonomban,
Mert kiűzött engem onnan
Az Abbászok törzse ellen
Táplált égő gyűlöletem.*

S midőn a nyugati omajjád khalifaság sok apró fejedelemségekre oszlik, melyek az egységes uralom romjain Cordovában, Badajozban, Saragossában, Toledóban, Malagában, Murciában stb. rövid időre épülnek, ezzel mind megannyi új czélpont keletkezik az arab troubadourok számára, kiknek dalai az új udvarokon jó keletnek örvendtek. Leginkább virágzott a költészet Sevillában az *Abbádidák* (1023—1091) udvarán, mely minden tekintetben a keleti Hamdánidákéval (fent 282. lap) állítható páruzamba. A mi Cordova volt a philosophusoknak, az volt Sevilla költőknek, zenészeknek és művészeknek. S a művészetet kedvelő abbárida fejedelmek csak öregbítették a daltelt Sevilla jelentőségét az arab költészet művelésében. Maguk az uralkodók is szívesen pályáztak a költői babérra. E dynastia utolsó fejedelme, *Al-Mu'tamid*, ki uralmának teljes idejét hódító és védő háborúkkal töltötte ki, míg végül 1091-ben az Afrika felől betörő almoravida királynak volt kénytelen virágzó Sevilláját átadni, maga is kiváló költő volt és sikerrel vetélkedett udvarának jeles költőivel. Midőn a győző afrikai fejedelem a marokkói Aghmát-ban tartja fogságban a finom lelkű Mu'tamidot, ki haláláig (1095) ette a száműzetés kenyerét, a fejedelmi fogoly érzékeny versekben siratja el hajdani fényét és panaszolja jelen keservét:

* Fordította GERŐ ATTILA.

Fogságban.

Én Maghríb partinak fogoly lakója!	Az éjjeket ott tölthetném bolyongva
Utánam sír honomnak árva trónja;	Zugalmas partján a Guadalquivirnek
Elárvult Andalúsz minden minbarja *	S virrasztva lesném álmaít a víznek!
Az én siralmas sorsomat siratja —	Olajfaerdők mélyiben pihenve
S mit hősi karral forgaték, a kardra	Tavaknak partin, míg körültem lengve
S lándzsára gyásznak fátyola van varrva.	Az éji szél a myrtusokkal játszna,
— — — — —	S a lombok közt a gerle sírdogálna. —
Oda hatalmam s trónom! Oh irigyen,	Vajh' újra látnám büszke palotáid
A jót s nemest mért üldözöd, sors, ígyen,	Al-Záhir, Zorajja, hova lelkeim vágyik.
Számomra csak a bút s fájdalmat hagyva?	Engem viszontlátva örömprepesésbe
Nagy gyászomat lám az ég is siratja	Karokként tárnák ki ormaik élembe
S záporba hull megeredt könnye értem	S Az-Záhi-m szerelmes ölébe úgy zárna
Hogy ilyen szerencsétlen véget értem. —	Mint mátkát vőlegény hitvesi karába.
Óh ha bilincseimtől szabadultan	
Honomba vinne újra egyszer útam,	Ám e viszontlátás csak csoda lehetne;
S az édes meghitt tájakon csapongva	Isten ily lehetlen csodát is tehetne! —**

A költői tehetség az arab nyelv nagy birodalmának egyik területén sem nyilvánult oly bőséggel és általánossággal, mint épen Spanyolországban. Al-Kazvíní azt beszéli kosmographiájában a Sevilla közelében fekvő Silves nevű helységről, hogy ott alig akad bármily foglalkozású ember, ki nem birna költői képességgel. «Ha szántó-vető ember előtt elmegy és tőle bármily tárgyról kívánsz verset, az ekevas mögül talpraesett költeményeket hallhatsz, melyeket földműves szerzőjük rögtönözve ad eléd».

Nem csuda ezután, hogy az arab népies költészet ép Spanyolországban fejlődik ki, és hogy az arab költészet ez országban teszi meg azt a döntő lépést, melylyel a költészet egy új korszaka nyílik meg az arab irodalomban.

Már elmondottuk, hogy a keleti arabság körében a költészet csak azon módját vették tekintetbe, mely formáival és eszméivel a régi klasszikus kaszida hagyományait folytatta. Ellenben Spanyolországban a X. századtól kezdve a régi hagyományos költészet mellett, népszerűbb tényezőkből, szabadabb, a régi iskola békítől kevésbé szorított műalakok fejlődnek ki, melyek inkább bizonyultak alkalmasoknak arra, hogy a valódi életviszonyokat tükrözzék és a költő igaz érzelmeinek szolgáljanak kifejezőül. A Spanyolországból kiinduló törekvés csak a XII. századtól kezdve jut érvényre a keleti arabság költészetében is. A kaszidák nehézkes rímelési technikájának helyébe, mely legfeljebb egymás mellé rakott disticho-

* *minbar* arabul a mecsetek szószéke.

** GERŐ ATTILA úr fordítása.

noknak adott helyet, a strophikus versforma kap lábra, mely szabadabb és változatosabb rímrendszerek kialakítására nyújt alkalmat, semmint a kaszidának a hagyománytól megkötött, egyhangu feszes rímelése.

Ettől kezdve két párhuzamos mederben indul az arabok műköltészet; az egyik a hagyományos *kaszida*, a másik a *strophikus költészet*.

Az utóbbinak körében alakul meg a verselés azon formája, melyet rímelésének módjáról *muwassahá-nak* (övös költészet) neveztek. Hartmann Márton, ki e strophikus versfajt nem rég külön monographiában tanulmányozta, 132 alaki változatát mutathatta ki e népszerű műfajnak, melynek alkalmazása, Schack kimutatása szerint, nemcsak az arab költészetnek jelzi egy új korszakát: a kaszida rideg schémájának elhagyását, hanem nagy befolyással volt a román népek költészetére is, a mennyiben a spanyol irodalom révén a muwassaha-strofák verselési rendszerét az araboktól átkölcsönözte.

S ez nem volt az egyedüli hatás, melyet a szépirodalom terén a déleurópai irodalmak az arabnak köszöntek. Nem csekély befolyása volt az arab irodalomban sűrűn művelt *lovagregénynek*, melynek egyik kiváló képviselőjét az Antar-elbeszélésben (fent 292. lap) ismertünk meg. Az európai irodalmak a lovagregény jellemző sajátosságait közvetlenül vagy közvetve az arab irodalomtól kölcsönözték.

Így tehát az arab műveltségnek nemcsak a philosophia és a természettudományok, hanem a szépirodalom terén is emlékezetes nyomainak az európai irodalomban.

A Spanyolországban évszázadokon át folytatott szellemi érintkezé- sen kívül még a keresztes hadjáratok is sok alkalmat nyújtottak ily hatásokra.

Omar.